

Heç Kimin Ölkəsi

Mir Cəlal

Redaktor

Vəfa Hafiz

Birinci Gün

Poçt işçisi hər səhər saat altı otuzda oyandı - ən azından özünü belə inandırır. Beş ildir ki, divar saati dayanmışdı, qol saati isə heç vaxt olmamışdı. Vaxtı yalnız pəncərədən içəri süzülən işığın bucağından təxmin edirdi. Günəş şüaları döşəməyə necə düşürsə, divarı necə kəsirsə, ona görə də qərar verirdi: bəli, indi altı otuzdur.

Amma bəzən şübhə keçirirdi içindən. Bəlkə, hər gün fərqli saatlarda oyandır, işıq isə ona eyni yalanı danışır? Bəlkə, günəş hər səhər fərqli bucaqdan doğur, o isə bunu bilmir? Bu adada çox şey belə idi - heç nəyə tam əmin ola bilməzdin.

Bu səhər də oyandı. Yoxsa oyanmadı?

Yuxu ilə oyaqlığı bir-birindən ayırmaq getdikcə çətinləşirdi. Hər ikisində də eyni hərəkətləri təkrarlayırdı: gözlərini açdı, yataqdan qalxdı, pəncərəyə tərəf getdi və açdı. Həyat sanki bir təkrarlar silsiləsinə çevrilmişdi, o isə bu silsilənin harasında olduğunu artıq unutmuşdu. Bəlkə də, heç bilməmişdi.

Dəniz küləyi içəri doldu - duz qoxulu, nəm, yaddaşdan silinməyən bir qoxu. Dərini yandırır, dilə yapışırdı. Bu adada yaşayan hər kəs bu qoxunu tanıyırdı; bu, sanki adanın nəfəsi idi. Amma qərribə idi - dənizin özünü heç kim... yox, bəziləri deyirdi ki, görmüşük. Balıqçılar məsələn. Amma onlar da dəqiq

danışmazdılar, sanki dilin ucuna gələn söz yerə düşür, itib gedirdi. Uşaqlar onun səsinə yalnız gecələr külək əsəndə eşidirdi, yaşlılar isə dənizi xatırladıqlarına inanırdılar, amma xatirələr də yuxu kimi bulanıq idi.

Sahilə gedən yol çoxdan bağlanmışdı - bəlkə də, belə bir yol heç olmamışdı, kimsə bilmirdi. Yaşlılar deyirdi ki, əvvəllər yol varmış, uşaqlar isə gülərək söyləyirdilər ki, yol yalnız xəritələrdədir, əslində isə, heç nə yoxdur. Bəziləri danışdı ki, indi yol suyun altındadır, dalğalar onu udub. Başqaları isə and içirdi ki, yol hələ də ordadır, sadəcə tapmaq istəməyənlər üçün görünməz olub.

İnsanlar bu barədə çox danışdılar - çay süfrəsində, bazarda, həyətlərdə. Hər kəsin deyəcək sözü vardı, amma heç kim gedib görməyə cəhd etmirdi. Bəlkə, qorxurdular, bəlkə də, çoxdan ümitsiz idilər. Ya da sadəcə öyrəşmişdilər bu bilməməyə. Axı görmək nəyə gerek idi? Qoxu kifayət edirdi.

Nə fərqi var ki? Dəniz orada idi - hər səhər küləklə içəri dolan o duzlu qoxu bunu sübut edirdi. Və bu, mübahisəni bitirmək üçün bəs edirdi.

Mətbəxə keçdi. Üç addım. Hər səhər eyni üç addım. Otaqdan mətbəxə qədər olan məsafə nə vaxt dəyişmişdi ki? Heç vaxt da dəyişməyəcəkdi. Burada hər şey öz yerində idi: sağ rəfdə çörək, solda pendir, ortadakı rəfdə isə heç vaxt açmadığı mürəbbə bankaları. Onların içində nə olduğunu bilmirdi. Bəlkə də, boş idilər. Bəlkə də, heç vaxt dolmamışdılar. Ola bilsin, o sadəcə şüşələrə baxıb içində nəşə olduğunu xəyal edirdi.

Çörəyin kənarını qopardı. Ən yaxşı hissə həmişə kənarı olurdu - xırıltıdan, bir az yandırılmış, dadlı. Ortası isə yumşaq və heç bir xüsusiyyəti olmayan bir şey idi. O, çörəyin ortasını heç vaxt xoşlamırdı. Çayı qaynadıb dəmlədi, dünəndən qalan doğranmış pendirlə birlikdə stolun üstünə qoydu.

Çayın soyumasını gözləyərkən düşündü: "Kaş heç acmasaydım". Yemək yemək o qədər də xoş bir iş deyildi. Vaxt aparırdı, diqqət tələb edirdi, sonra isə qabları yumaq lazım gəlirdi. Amma aclıq da xoş deyildi. İkisi arasında seçim etməli olmaq onu yorurdu. Həyatın çox yeri belə idi - iki pis variant arasında seçim etməlisən, yaxşı variant isə heç təklif olunmur.

Yeyərkən pəncərədən bayıra baxdı. Küçə boş idi. Həmişə boş olurdu - ta ki birisi görünənə qədər. Bəzən saatlarla heç kim keçmirdi. Bəzən isə birisi peyda olur, addımlayıb gedir, sonra yenə yox olurdu. Bəzən düşünürdü ki, bəlkə də, insanlar yalnız onlara baxdığı zaman mövcud olurlar. Gözünü çevirən kimi isə yox olub gedirlər - heç olmamış kimi, toz kimi havaya qarışırlar.

Bu onu narahat etmirdi. Əksinə, məntiqli görünürdü. Axı özü də bəzən güzgüyə baxanda özünü tam hiss etmirdi. Sanki o da yalnız kimsə ona baxanda var idi.

Köhnə pencəyini geyindi. Bu pencək qəhvəyi idi, yoxsa boz? Artıq fərqi yox idi. İllər ərzində günəşdə solmuş, yağışda islanmış, külək onu aşındırmışdı. "Rəng dedikləri şey, əslində, işıqın xəyanətidir" - bunu bir yerdə oxumuşdu, yoxsa özü uydurmuşdu? Yadına düşmürdü. Amma məna daşıyırdı bu fikir. Rənglər dəyişir, çünki işıq dəyişir. Deməli, rəng özündə

yoxdur, rəng işıqdadır. Ya da ikisinin arasında. Ya da heç yerdə. Əslində, bunun da çox bir fərqi yox idi.

Qapını açdı və küçəyə çıxdı.

Küçə daşla döşənmişdi, amma daşlar sanki tələsik, düşünmədən düzülmüşdü - bəziləri yuxarı qalxmış, bəziləri torpağa batmışdı. Elə bil döşəyən adam hər daşı yerə atıb yarımçıq qoymuş, sonra da işindən bezib getmişdi. “Daşlar düz dayanmaq istəmir, mənlilik deyil bu,” - demişdi, yəqin.

Poçt işçisi isə bu ayrılıqları qərribə bir şəkildə sevirdi. Hər gün eyni yoldan keçsə də, bu küçəyə heç vaxt tam alışa bilmirdi. Hər addım bir az diqqət, bir az səbir tələb edirdi - sanki yol hər dəfə onu yenidən sınayırdı.

Sağ tərəfdə bir ev var idi, pəncərəsi bağlı. Sol tərəfdə başqa ev, pəncərəsi açıq. Hansısa birində kimsə yaşayırdı, amma kim olduğunu xatırlamırdı. Adanın sakinləri qərribə idi - hamı yaşayırdı, amma heç kim bir-birini tanımırdı. Qapılar bağlı, salamlar yarımçıq, baxışlar isə ötəri idi. Sanki hər kəs öz rolunu oynayır, amma tamaşanın adını heç kim bilmir. Bəzən ona elə gəlirdi ki, bu ada deyil, sadəcə bir şəhər maketidir - içi boş evlər, içi dolu səssizliklər.

Küçənin sonuna doğru getdi. Yol düz idi, amma arada bir evlərin arasından qıvrılırdı. Bəlkə də, düz yol deyilən şey yoxdur, sadəcə biz belə adlandırırıq.

Onun həyatı kağız və möhürlərdən ibarət idi: kim kimə məktub göndərmişdi, kim cavab yazmamışdı, kim zərfinə artıq marka

yapışdırmışdı - hamısı onun üçün tanış hekayələr idi. Amma maraqlısı bu idi ki, heç kim məktubların içində nə yazıldığını bilmirdi, soruşmaq da istəmirdi. Sanki əsas olan sözlər deyil, elə həmin prosesin özü idi: yazmaq, göndərmək, gözləmək. Cavab gəlib-gəlməməsi isə artıq o qədər də fərq etmirdi, məktub yola düşən an hər şey bitmiş sayılırdı.

Bəzən öz-özünə düşünürdü: “Bəlkə, bütün zərflər boşdur? Bəlkə, heç kim, əslində, heç nə yazmır, sadəcə zərfləri göndərmək və qəbul etmək üçün bu işi davam etdirir - və, əslində, insanlar özlərini hərəkətin içində mövcud hiss etmək üçün buna ehtiyac duyurlar?”

Amma bu sualları çox düşünmürdü. Çünki çox düşünmək yorucu idi və bir yerə aparmırdı. Ən yaxşısı işini görmək və susmaq idi.

Poçtun qapısına yaxınlaşanda gördü ki, qonşu qadın orada dayanıb. Əlində qəzet vardı. Qəzet hər həftə gəlirdi, amma onu kim çap edirdi, heç kim bilmirdi. Adada mətbəə yox idi. Yoxsa var idi?

Qadın titrəyirdi. Əlləri, çiyinləri yox, sadəcə barmaqları. Sanki barmaqlar ayrı bir şey idi, bədənə qalan hissəsindən müstəqil.

Poçt işçisi dayandı. Qadın qəzeti ona tərəf uzatdı, amma tam buraxmadı. Sanki qəzet alov idi və o, onu yerə atmaq istəyir, amma alovun yerə düşəcəyindən qorxurdu.

Poçt işçisi əlini uzatdı və qəzeti götürdü. Kağız soyuq idi.

Başlığa baxdı. Orada yazılmışdı: "Seçkilərdə heç kim səs vermədi."

Bir müddət heç nə düşünmədi.

Sonra düşündü: “Bu mümkünsüzdür.”

Sonra düşündü: “Nə mümkünsüzdür?”

Dünən axşam məktəbin qarşısında gördüyü növbə yadına düşdü. Öz-özünə dedi: Heç kim səs verməyibse, bu qədər insan niyə ora toplaşmışdı?

Özü səs vermişdi? Məktəbə getmişdi, boş yerə gedəsi deyildi ki.

Əlindəki qəzetə baxdı. Qara hərflər. Qara hərflər səhv etmir, ona görə ki biz onlara inanmalı oluruq. Əks halda heç nəyə inan qalmaz.

Qadın ona baxırdı. Gözlərində sual var idi.

Poçt işçisi qəzeti qatladı. Bir dəfə, iki dəfə, üç dəfə. Kiçik bir kvadrat oldu. Sonra onu cibinə qoydu.

- Poçt açılmalıdır, - dedi.

Qadın heç nə demədi. Eşitmişdi, şübhəsiz, amma cavab vermədi, çünki bu adada çoxdan cavabın mənası qalmamışdı. İnsanlar danışır, amma heç nə dəyişmir, susanlar isə ən azından özlərini aldatmır.

Poçt işçisi qapının açarını çıxardı. Açar əyri idi, qapı düz. Yaxud qapı əyri idi, açar düz. Hər halda açıldı.

İçəri girdi.

Bir şey dəyişmişdi.

Nə olduğunu bilmirdi.

Bəlkə də, heç nə dəyişməmişdi və sadəcə dəyişdiyini düşünməyin özü dəyişiklik idi.

Hər halda, poçt açılmalı idi. Məktublar gözləyirdi. Boş zərflər gözləyirdi. İnsanlar gözləyirdi.

Və gözləmək də bir işdir.

Poçt işçisi qapını bağladı və masaya yaxınlaşdı. Zərflərə baxdı, amma heç birini açmadı. İçində nə olduğunu yoxlamaq istəmirdi - bu onun işinin bir parçası deyildi. Məktublar gözləyirdi, insanlar gözləyirdi, o isə sadəcə işini görməli idi. Başını zərflərin üstünə əydi, əllərini masanın səthində gəzdirdi, möhürləri bir-bir yoxladı, zərfləri səliqə ilə sıraya düzdü. Qapı döyüldü.

- Açıqdır.

İçəri müəllim girdi. Əlində çanta var idi, çantada dəftərlər. Hər gün bu çanta ilə məktəbə gedirdi. Amma bu gün məktəb bağlı idi.

Müəllim məktəbin arxasındakı evlərdən birində yaşayırdı. Kiçik ev, iki otaq, bağça yox. Pəncərədən məktəb həyatı görünürdü. Hər səhər pəncərədən baxıb yoxlayırdı - təmizdir, dərsə hazırdır. Bu ritual idi. Rituallar struktur verir. Struktur olmayanda insan itir.

Uzun boylu idi, arıq, amma çox arıq yox. Sağlam arıqlıq. Gözləri kəskin idi - müşahidəçi gözləri. Müəllimlər müşahidə

edir - uşaqları, davranışı, dəyişikliyi. Müşahidə etməsən, öyrədə bilməzsən.

Üzü hər zaman təmiz idi. Hər səhər qırxılırdı. Hətta indi də, su kəsilsə də, qırxılırdı. Üz qırxmaq nəzakətdir. Nəzakət özünə və başqalarına hörmətdir.

Hər zaman kostyum geyinirdi. Təmiz kostyum. Amma kostyum şax durmurdu. Parça köhnə idi, ya da sadəcə ütülənməmişdi. Bəlkə də, kostyum yorulmuşdu - uzun illərin yorğunluğu parçaya da keçir.

O, hamının hörmət etdiyi adam idi. Sakit adam. Sakitlik nüfuzdur. Ucadan danışanlar diqqət çəkir, sakit danışanlar dinlənilir. Fərq budur.

Müəllim masaya yaxınlaşdı və boş zərflərə baxdı. Heç bir şey demədi. Bəlkə, demək istəyirdi, amma sözləri zərflərdə unudulmuşdu.

- Sən eşitmisən? - deyə soruşdu nəhayət.

- Nəyi? - dedi poçt işçisi. Bilirdi nəyi, amma bəzən bilmədiyini iddia etmək rahat idi.

- Heç kim səs verməyib.

- Bəli, eşitmişəm.

- Sən vermisən?

Poçt işçisi düşündü. Düşünmək xoş bir şey deyildi, amma bəzən qaçılmaz idi.

- Bilmirəm, - dedi.

- Necə bilmirsən?

- Getmişdim ora. Növbədə durmuşdum. Sonra içəri girdim. Yoxsa girmədim? Əlimdə kağız var idi. Yoxsa yox idi? Artıq xatırlamıram.

Müəllim çantasını yerə qoydu. Çanta yerə dəyəndə səs çıxardı. Bu, ən azından bir şeyin real olduğunu göstərirdi.

- Mən də eləcə, - dedi müəllim. - Getmişdim. Yoxsa getməmişdim? Fərqi nədir ki?

- Fərq budur ki, əgər getmisənsə, deməli, səs vermişən.

- Yox. Fərq budur ki, əgər getmisənsə, deməli, getmək istəmişən. Amma səs vermək istəyib-istəmədiyən məlum deyil.

Poçt işçisi boş zərflərdən birini əlinə götürdü və pəncərəyə tərəf tutdu. İşıq zərfin içindən keçirdi. Orada heç nə yox idi. Heç nə də bir şey idi.

- Bütün zərflər boşdur, - dedi.

- Bilirəm.

- Sən hardan bilirsən?

- Çünki mən də məktub göndərmişdim. Bir ay əvvəl. Özümə. Özümdən özümə məktub. İçində yazmışdım: "Hələ yaşayırsan?" Cavab heç gəlmədi.

- Bəlkə, poçtda itib.

- Yox...

Müəllim pəncərədən baxdı. Küçədən iki nəfər keçirdi. Onlar danışdılar, yoxsa danışdıqlarını göstəridilər? Dodaqları tərpənirdi, amma səs eşidilmirdi. Bəlkə də, heç vaxt səs olmamışdı.

- Məktəbdə uşaqlar var idi bu səhər, - dedi müəllim. - Hamısı sinifdə oturmuşdu. Mən lövhəyə yazmağa başladım: "Bu gün dərsin mövzusu..." Amma davam edə bilmədim. Çünki bilmirdim ki, dərsin mövzusu nədir. Heç vaxt bilməmişdim. Sadəcə lövhəyə bir şey yazıram, uşaqlar dəftərə köçürürlər. Bu, kifayət edirdi.

- İndi nə etdin?

- Lövhəni silmədim. Yazsam da, silməsəm də eynidir. Uşaqlar oturub gözləyirdilər. Mən də oturub gözlədim. Sonra zəng çalındı. Yoxsa çalınmadı? Hər halda, hamı qalxıb çıxdı.

Poçt işçisi müəllimə baxdı. Müəllimin üzü yorğun görünürdü. Bəlkə də, heç vaxt yorulmamışdı və sadəcə yorğun sifəti var idi.

- Sən düşünürsən ki, bu seçki işi həqiqətdir? - deyə sual verdi poçt işçisi.

- Həqiqət nədir ki?

- Bilmirəm. Amma əgər qəzetdə yazılıbsa, deməli, kimsə yazmaq istəyib.

- Yox. Əgər qəzetdə yazılıbsa, deməli, kimsə oxumaq istəyib. Yazmaq istəyənlər heç vaxt yazmır, oxumaq istəyənlər isə hər şeyi oxuyur.

Müəllim çantasını götürdü və qapıya tərəf getdi. Əli qapının qolunu tutanda dayandı.

- Mən bu axşam balıqçının yanına gedəcəyəm, - dedi. - Gələrsən?

- Niyə gedək?

- Çünki getməsək, heç kim getməyəcək. Və əgər heç kim getməsə, balıqçı da olmayacaq.

- Balıqçı onsuz da yoxdur.

- Elə ona görə getməliyik.

Müəllim çıxdı. Qapı bağlandı, amma tam deyil. Küləklə yavaşca açılıb-bağlanırdı. Poçt işçisi düşündü ki, bəlkə də, qapılar heç vaxt tam bağlanmır, sadəcə biz bağlandığımızı düşünürük.

İkinci Gün

Poçt işçisi yenə səhər altı otuzda oyandı. Yatmamışdı, əslində, sadəcə gözləmişdi. Gözləmək də yuxu kimi idi - zaman keçirdi, amma heç nə dəyişmirdi.

Mətbəxə keçdi. Çörək yox idi, pendir yox idi. Mürəbbələr var idi rəfdə, amma onlara toxunmadı. Çünki mürəbbə açmaq yemək deməkdir, yemək isə yaşamaq deməkdir. Hələ yaşamağa hazır deyildi.

Çay dəmlədi, sadəcə çay. İsti su və çay yarpaqları. Soyumasını gözləmədi, elə isti-isti içdi. Dodaqları yandı, amma bu da hiss etmək idi. Hiss etmək yaxşı idi, çünki hissetmək sübut idi - hələ burdasan.

Köhnə pencəyini geyindi və qapını açıb küçəyə çıxdı.

Poçt şöbəsinə gedərkən düşünürdü ki, bu gün də zərflər gələcəkmi? Gəlsə də, nə dəyişər? Heç kim oxumur. Amma iş var idi və işin olması yaxşı idi. İş struktur verir. Struktur olmayanda insan dağılır, hissələrə bölünür, itir.

Şöbə boş idi. Zərflər masada idi, həmişəki kimi. Kim qoyurdu bu zərfləri? Bilmirdi. Bəlkə, özbaşına peyda olurdu? Bəlkə, sistem hələ işləyirdi, amma heç kim görmürdü?

Zərfləri çantaya yığdı, birdən-birə, sayını bilmək istəmədən.
Rəqəmlər mənasız idi. On zərf, ya yüz zərf, fərqi yox.

Saat on ikidə dərzi gəldi. Əlində parça var idi, köhnə parça.
Hər gün bu parça ilə gəlirdi, amma indi tikmirdi. Sadəcə tutub
gəzirdi. Parça onun üçün vasitə deyildi, simvol idi - mən
dərziyəm, bu mənim işimdir.

Dərzi masaya yaxınlaşdı və zərflərə baxdı uzun müddət. Sonra
baxışlarını qaldırıb poçt işçisinə baxdı. Heç nə demədi. Dərzi
sözlü adama oxşayırdı, bu onun sual dolu və narahat
baxışlarından bəlli idi, amma soruşmurdu. Çünki cavab
axtarmırdı, sadəcə başa düşülmək istəyirdi.

- Sən eşitmisən? - deyə bildi nəhayət.
- Nəyi?
- Hökumət vəziyyəti aydınlaşdırır.
- Bu nə deməkdir?
- Demək istəyirlər ki, nəşə edəcəklər.
- Nə edəcəklər?
- Bilmirəm. Amma edəcəklər.
- Sən bunu haradan eşitmisən? - deyə sual verdi poçt işçisi.
- Qəzetdə yazılıb. Lap elə ilk səhifədə. Hökumət də, dini lider
də açıqlama verib.

Poçt işçisi qəzeti dərzidən götürdü və oxudu. İlk səhifədə iri hərflərlə yazılmışdı: "Hökumət və Dini Lider birgə açıqlama: Xalqın səsinə qulaq asılacaq."

Altında kiçik yazı vardı: "Seçkilərdə heç kimin səs verməməsi xalqın iradəsinin təzahürüdür. Bu iradəyə hörmət ediləcək."

- Bu nə deməkdir? - dedi dərzisi.

- Bilmirəm, - dedi poçt işçisi. - Amma yazır ki, hörmət ediləcək.

- Nəyə hörmət ediləcək?

- Heç kimin səs verməməsinə.

- Deməli, heç nə etməmək bir şeydir?

- Bəli, görünür, elə...

Qapı yenidən açıldı. Müəllim içəri girdi. Əlində qəzet var idi - eyni qəzet.

- Siz də oxumusunuz? - soruşdu.

- Bəli, - dedi poçt işçisi.

- Mən anlamadım, - dedi müəllim və masaya yaxınlaşdı.

- Hökumət deyir ki, xalqın səsinə qulaq asacaq. Amma xalq səs verməyib ki. Hansı səsə qulaq asacaq?

- Məhz ona, - dedi dərzisi. - Səs verməmək də səsdir.

- Necə ola bilər?

- Susmaq da danışmaqdır, - dedi poçt işçisi. - Yoxsa deyilmi?

Müəllim düşündü.

- Bəlkə də, deyil. Bəlkə də, susmaq sadəcə susmaqdır. Başqa bir mənə yükləmək sadəcə seçimdir.

- Amma onlar deyir ki, bu iradədir, - dedi dərzi qəzeti göstərərək.

- Onlar kimdir? - dedi müəllim.

- Hökumət və dini lider.

- Hökumət kimdir?

Üçü də dayandı. Heç kim cavab vermədi.

- Düşünün, - dedi müəllim. - Hökumət kimdir? Adını eşitmişik. Amma kim gəlib deyib ki, "Mən hökumətim"?

- Heç kim, - dedi poçt işçisi.

- Deməli, hökumət yoxdur?

- Yox, var. Çünki qəzetdə yazılıb.

- Qəzetdə yazılan hər şey realdır?

- Yox, amma... - poçt işçisi dayandı. - Bilmirəm. Əgər yoxdursa, qəzetə kim yazır?

- Bəlkə, özü yazır, - dedi dərzi. - Qəzet öz-özünə yazır ki, hökumət var.

- Qəzet düşünə bilməz ki, - dedi müəllim.

- Onda biz düşünə bilirikmi? - dedi poçt işçisi. - Bəlkə, biz də qəzet kimi bir şeyik. Kimsə bizə yazır, biz isə oxuyuruq.

Müəllim pəncərəyə tərəf getdi və çölə baxdı. Küçə əvvəlkitək boş idi.

- Dini lider harada yaşayır?

- Bilmirəm, - dedi dərzi.

- Siz heç görmüsünüz?

- Yox.

- Mən də. Amma o da açıqlama verib. Hökumətin yanında. Birgə açıqlama.

- Deməli, onlar tanışdır, - dedi poçt işçisi.

- Ya da ikisi birdir, - dedi dərzi.

- Necə bir ola bilər? Hökumət ayrı şeydir, din ayrı şey.

- Amma ikisi də görünməzdir.

- Çox şey görünməzdir, - dedi müəllim. - Külək görünməz, qoxu görünməz. Amma onlar var.

- Hökumət külək kimidir? - dedi poçt işçisi.

- Yox. Külək hiss olunur. Hökumət isə...

- Nə?

- Bilmirəm. Bəlkə, sadəcə bir sözdür. Biz deyirik "hökumət" və bu söz bir şey olmuş kimi davranır.

Dərzi oturdu.

- Əgər yoxdursa, kim qərar verir?

- Nə qərar?

- Hər şey. Poçtun işləməsi. Məktəblərdə hansı dərslərin keçilməsi, kimin nə qədər maaş alacağı, nəyin qadağan olunacağı, hansı mahnının, hansı şeirin uyğun olduğu, hansının uyğun olmadığı, nəyin xalqın əxlaqını pozduğunu təyin etmək, kimin neçə uşağı olacağı. Sözün qıssası, hər şey.

- Bəlkə, heç kim qərar vermir, - dedi poçt işçisi. - Bəlkə, hər şey sadəcə baş verir.

- Özbaşına?

- Bəli.

- Amma insanlar gərək, olsun. Məsələn, mən müəlliməm, çünki kimsə demişdir ki, müəllim lazımdır.

- Kim demişdir?

- Hökumət.

- Yoxdursa?

- Deməli, mən müəllim deyiləm.

- Amma sən dərs keçirsən.

- Keçirəm. Amma niyə? Kim istəyir ki, keçim?

Poçt işçisi zərflərdən birinə baxdı:

- Mən məktubları çatdırıram. Amma heç kim tapşırmayıb. Sadəcə zərflər masada olur, mən də aparıram.

- Kimsə qoyur zərfləri?

- Bilmirəm. Səhər gələndə masada olur.
- Deməli, kimsə var.
- Ya da heç kim yoxdur və zərflər özləri peyda olur.

Dərzi başını bulayıb dedi:

- Bu danışiq məni yorur.
- Məni də, - dedi müəllim. - Amma dayandıra bilmirəm. Çünki düşünürəm ki, əgər hökumət yoxdursa, onda kim vəd edir ki, xalqın səsinə qulaq asacaq?
- Heç kim, - dedi poçt işçisi. - Sadəcə qəzet vəd verir.
- Qəzet vəd verə bilərmidi?
- Bilmirəm. Amma verir.

Müəllim əlini masaya vurdu:

- Onda mən bunu düşünürəm: bəlkə də, hökumət vəd deyil, ümiddir. Biz istəyirik ki, kimsə olsun və qulaq assın. Ona görə qəzetdə yazırlar. Və biz oxuyuruq və inanırıq.
- İnanmaq yaratmaq deməkdirmi? - dərzi soruşdu.
- Bəlkə də. Ya da yaratdığımızı düşünmək.

Poçt işçisi ayağa qalxdı:

- Məktublar paylanılmalıdır, - dedi və çantanı çiyinə saldı.

Müəllim və dərzi ona baxdılar. Heç nə demədilər. Bəlkə, razı idilər, bəlkə də, yox, əhəmiyyəti yox idi.

Poçt işçisi qapıdan çıxdı.

Küçə əvvəlki kimi boş idi, yalnız indi həm də küləksiz idi. Külək olmayanda küçə daha boş görünürdü. Sanki küləyin də bir varlıq olduğunu, onun da bir nəfər sayıldığını düşündü.

Çantada on iki zərf vardı. Saymamışdı, amma elə bilirdi ki, on ikidir. Rəqəm düz ola bilməzdi, amma düz deyilsə də, nə fərqi var ki?

Birinci ünvan: Yeddi nömrəli ev, ikinci mərtəbə.

Qapını döydü. Heç kim açmadı. Yenə döydü. Yenə heç kim.

Zərfi qapının altından itələdi. Zərf içəri keçdi, yavaş-yavaş, sanki tərəddüd edirdi. Sonra tamamilə içəri girdi və yoxa çıxdı.

Poçt işçisi növbəti evə keçdi.

İkinci ünvan: On dörd nömrəli ev, birinci mərtəbə, sol qapı.

Bu dəfə qapı açıldı. Qoca bir adam dayanmışdı, əlində əsa. Əsa əlində deyildi, əslində, sadəcə əsaya söykənmişdi. Sanki əsa onu saxlayırdı, o əsanı yox.

- Məktubunuz, - dedi poçt işçisi.

Qoca əlini uzatdı və zərfi götürdü. Baxdı ona, çevirdi, tərs tərəfinə baxdı, yenə düz tərəfinə.

- Kim göndərib?

- Bilmirəm.

- Niyə bilmirsən?

- Çünki zərfin üstündə ad yoxdur.

- Mənim adım da yoxdur ki?!

Poçt işçisi zərfə baxdı. Doğrudan da ad yox idi. Sadəcə ünvan: on dörd nömrəli ev, birinci mərtəbə, sol qapı.

- Yoxdur, - dedi.

- Onda niyə mənə verirsən?

- Çünki bu ünvanda sən yaşayırsan.

- Hardan bilirsən?

Poçt işçisi düşündü. Hardan bilirdi? Bilmirdi. Sadəcə bu ünvana gəlib qapını döymüşdü və qoca açmışdı. Bu kifayət edirdi.

- Çünki qapını açdın, - dedi.

- Hər qapı açan məktub almalıdır?

- Yox. Amma əgər məktubun ünvanı sənin qapındırsa, bəli.

Qoca zərfi çevirdi yenə:

- İçində nə var?

- Bilmirəm.

- Aç bax.

- Aça bilmərəm. Bu sənin məktubundur.

- Amma göndərən yoxdur.

- Ola bilər, yoxdur. Amma məktub var.

Qoca başını yellədi, zərfi əlində sıxdı və qapını bağladı. Əvvəl yavaş-yavaş, sonra tez. Sanki fikir dəyişmişdi, əvvəl danışmaq istəyirdi, sonra istəməmişdi.

Poçt işçisi növbəti evə keçdi.

Üçüncü, dördüncü, beşinci... Hamısı eyni idi. Bəzi qapılar açılırdı, bəziləri yox. Bəzi insanlar sual verirdi, bəziləri susurdu. Amma hamısı zərfləri götürürdü. Götürməsələr də, qapının altından içəri keçirirdi və zərf itirdi.

On ikinci zərfi çatdırandan sonra çanta boş idi.

Boşluq da bir çəki idi. Hətta bəzən doluluqdan ağır.

Marketə tərəf getdi. Yol qısa idi, amma ayaqları yorğun idi. Yorğunluq ayaqlarda deyil, başda idi. Başın yorulması ayaqları yorurdu - hər şey başdan başlayır, ayaqdan yox.

Market küçənin sonunda idi. Qapısı açıq idi, amma içəridə işıq yandırmırdı. Işıq gündüz vaxtı olmur, çünki pəncərədən gün işığı düşürdü. Amma bu marketin pəncərəsi çox kiçik idi və işıq çox az düşürdü. Buna baxmayaraq heç kim işığı yandırmırdı. Sanki qaranlıq marketin bir hissəsi idi.

İçəri girdi. Market sahibi piştaxtanın arxasında dayanmışdı, hər zamankı kimi. Heç vaxt hərəkət etmirdi. Elə bil orada bitib, kök atmışdı.

Amma bu dəfə fərqli idi. Əvvəl dayanırdı, indi sanki ərimişdi. Bədən var idi, amma varlıq yox idi. Gözləri rəflərdə idi, amma heç nə görmürdü. Görmək istəmirdi.

- Çörək, - dedi poçt işçisi.

Market sahibi başını tərpətmədi. Uzun müddət. Sonra yavaş, çox yavaş, əlini uzadıb rəfdən çörək götürdü və piştaxtanın üstünə atdı. Atdı, qoymadı. Çörək səslə düşdü.

Poçt işçisi çörəyə baxdı. Çörək köhnə idi, qabığı sərt, bir az əyri.

- Təzəsi yoxdur?

Market sahibi baxdı ona. Baxış boş idi. Yox, boş deyil, dolu idi. Yorğunluqla dolu. Qəzəblə dolu - ünvanını itirmiş qəzəb. İçdə yanan qəzəb.

- Təzə, - dedi və səsi çatladı. - Təzə nə deməkdir? Bu səhər bişirilən? Dünən bişirilən? Nə fərqi var? Çörək çörəkdir.

Poçt işçisi dayandı. Bu ton yeni idi. Market sahibi heç vaxt belə danışmırdı.

- Götürürəm, - dedi ehtiyatla. - Onsuz da evə gedənə qədər köhnələcək.

Market sahibi heç nə demədi. Çörəyi kağıza bükmək əvəzinə sadəcə kağızı ona tərəf itələdi. "Özün bük" deyirdi bu hərəkət.

Poçt işçisi çörəyi büküb götürdü. Sonra pul çıxardı. Nə qədər olduğunu bilmirdi. Heç vaxt bilmirdi. Pul sayı unudulur. Uzatdı.

Market sahibi pula baxdı. Uzun müddət baxdı. Sonra əlini qaldırıb pulu geri itələdi. İtələdi, elə bil murdar bir şeydir.

- Götürürəm, - dedi.

- Niyə?

- Çünki lazım deyil.

- Pul həmişə lazımdır.

Market sahibi güldü. Gülüşü qəribə idi - səs çıxmırdı, amma üz əzələləri hərəkət edirdi. Gülüş deyil, sifətin əyilməsi idi.

- Pul, - dedi və söz dodaqlarında qaldı. Təkrar etdi: - Pul. Sən bilirsənmi pul nədir?

- Bilirəm. Mübadilə vasitəsi.

- Yox, - dedi market sahibi və piştaxtaya tərəf əyildi. İndi üzü yaxın idi və poçt işçisi gördü ki, gözləri qırmızıdır. Yuxusuz gözlər. Ya da ağlamış gözlər. - Pul nizam idi. Struktur idi. Pul demək, sənin əməyin qiymətləndirilir deməkdir. Sənin vaxtın qiymətləndirilir. Sənin varlığın qiymətləndirilir.

O, pulu piştaxtadan götürdü və havaya qaldırdı.

- İndi bax buna. Nədir bu? Kağız. Rəsm çəkilmiş kağız. Əvvəl bu kağız güc idi. Bu kağızla mən yemək alırdım, paltar alırdım, ev alırdım. Bu kağız mənim işimə dəyər verirdi. İndi isə... - pulu əlində sıxdı, - indi bu heç nədir.

- Pul hələ işləyir, - dedi poçt işçisi.

- Yox, işləmir. İnsanlar götürür, bəli. Amma götürməyə də bilirlər. Fərqi nədir? Heç kim nəzarət etmir. Heç kim dəyəərə qərar vermir. Mən deyirəm, çörək beş manatdır, sən deyirsən, on manatdır, o deyir, pulsuz verəcəyəm. Hamısı eynidir. Çünki rəqəmin mənası yoxdur.

Pulu yerə atdı. Pul yavaş-yavaş süzüldü və döşəməyə düşdü.

- Pul yoxdursa, mən nəyəm? - dedi market sahibi və səsində ilk dəfə emosiya var idi - ağrı. - Mən alverçiyəm. Mən satıram. Satmaq demək, pul götürməkdir. Pul yoxdursa, satmaq yoxdur. Satmaq yoxdursa, alverçi yoxdur. Deməli, mən yoxam.

Poçt işçisi yerə düşmüş pula baxdı. Sonra market sahibinə:

- Sən varsan, - dedi. - Sən ərzaq verirsən. Bu sənin işindir.

- Yox, - dedi market sahibi və başını buladı, - vermək xeyriyyədir. Satmaq işdir. Mən satıram. Ya da satırdım. İndi isə bilmirəm, nə edirəm.

Poçt işçisi pulu yerdən götürdü və piştaxtanın üstünə qoydu.

- Sən eşitmisən? - dedi. - Heç kim səs verməyib.

Market sahibi baxdı ona. Yorğun baxış.

- Eşitmişəm.

- Nə düşünürsən?

Market sahibi əlini piştaxtada gəzdirdi. Əllər titrəyirdi.

- Düşünürəm ki, hər şey boşa getdi. Otuz il. Otuz il burada dayandım. Hər gün. Pul saydım. Hesab apardım. Mallar sıraladım. Mən nizamlı adam idim. Sistem mənim üçün işləyirdi, mən sistem üçün işləyirdim. İndi sistem yoxdur. Deməli, otuz il mənasız idi.

- Sistem yoxdur, amma insanlar var, - dedi poçt işçisi. - İnsanlar ərzağa ehtiyac duyur. Sən verirsən. Bu iş deyil?

- İş nədir? İş təyin olunandır. Kim məni təyin edib? Heç kim. Mən özüm açıram marketi, özüm bağlayıram. Özüm qiymət qoyuram, özüm qəbul edirəm pulu. Yoxsa qəbul etmirəm? Heç kim yoxlamır. Heç kim soruşmur. Deməli, iş yoxdur. Sadəcə hərəkət var. Mənasız hərəkət.

- Hərəkət həmişə mənalıdır, - dedi poçt işçisi.

- Yox, - dedi market sahibi və baxışları kəskinləşdi. - Hərəkət mənalıdır, əgər istiqaməti varsa. İstiqamət isə məqsəd tələb edir. Məqsədim nə idi? Pul qazanmaq. Pul nəyə lazım idi? Yaşamaq üçün. İndi isə pulsuz da yaşayırdıq. Deməli, məqsəd yox idi. Deməli, hərəkət mənasız idi.

O, rəfə tərəf döndü və bir şüşə götürdü. Şüşə boş idi.

- Bax buna, - dedi. - Boş şüşə. Əvvəl içində su var idi. Su bitdi. Şüşə qaldı. Nəyə yarayır boş butulka? Heç nəyə. Sadəcə yerində dayanır. Mən də beləyəm. Boş şüşə.

Poçt işçisi heç nə demədi. Nə deyəcəkdi? Təsəlli? Təsəlli yalan olardı. Həqiqət? Həqiqət acı idi.

- Hökumət deyir ki, xalqın səsinə qulaq asacaq, - dedi nəhayət.

Market sahibi şüşəni yerinə qoydu.

- Hökumət yoxdur. Sadəcə söz var. Söz havadır. Hava yoxdur. Deməli, heç nə yoxdur.

- Onda nə etməli?

Market sahibi ona baxdı. Yorğun, amma qəti baxış.

- Heç nə etməməli. Dayanmalı. Gözləməli. Bəlkə, sistem qayıdar. Bəlkə, pul yenidən mənə qazanar. Bəlkə, mən yenidən alverçi olaram. Bəlkə...

O, əyildi və başını əllərinə qoydu.

Poçt işçisi pulu piştaxtada buraxdı və çörəklə çıxdı.

Qapıdan çıxanda arxaya baxdı. Market sahibi hələ də elə oturmuşdu. Başı əllərində. Boş şüşə kimi. Dolu olanda mənə var idi. İndi boşdur və nəyə yarayır?

Küçə soyuq idi. Külək əsirdi. Amma poçt işçisi hiss etmirdi soyuğu. Çünki içində başqa soyuq var idi. Market sahibinin soyuğu. Özünü itirmiş adamın soyuğu.

Bəzi insanlar sistemdən yaranır. Sistem yox olduqda onlar da yox olur. Bədən qalır, amma varlıq gedir.

Market sahibi belə idi.

Və, bəlkə də, çoxları.

Küçədə iki nəfər dayanmışdı. Onlar danışırđılar, amma yavaş. Sanki sözlər çox ağır idi və ağızdan çıxmaq üçün vaxt lazım idi.

Poçt işçisi onların yanından keçdi. Biri ona baxdı və başını tərpətdi. Poçt işçisi də başını tərpətdi. Bu salamlaşma idi, ya da sadəcə başın təsadüfən tərpənməsi, məlum deyildi.

Evə qədər başqa heç kimlə rastlaşmadı.

Evə çatanda günəş batmağa başlamışdı.

Qapını açıb içəri girdi. Ev soyuq idi. Həmişə soyuq idi, hətta yayda da. Soyuqluq divarlardan gəlirdi, yoxsa havadan? - məlum deyildi. Amma gəlirdi.

Çörəyi stolun üstünə qoydu. Açmadı. Sonra açacaqdı. İndi açmaq çox tez idi. Əvvəl hazırlanmalı idi - çay dəmləmək, oturmaq, düşünmək. Sonra yemək.

Çay qaynatdı. Su qaynayanda səs çıxardı, bu yaxşı idi. Səs diqqəti dağıdırdı, diqqət dağılanda düşüncələr azalırdı. Düşüncə azaldıqda isə rahat olurdu.

Çayı süzgəcdən keçirib fincanına tökdü. Fincana baxdı. Fincanda çay var idi. Bu dəqiq idi - ən azından bir şey dəqiq idi.

Stolun başında oturdu və fincanı əlinə götürdü. İsti idi. Bu da dəqiq idi.

Çörəyin büküldüyü kağızı açdı. Qabığı həqiqətən sərt idi. Bıçaqla kəsməli oldu. Kəsəndə səs çıxardı - xırıldayan, quru bir səs. Çörəyin içi isə yumşaq idi, hətta düşündüyündən belə yumşaq. Qərribə idi: çöldən bərk, içdən yumşaq. İnsanlar da belə idimi? Bilmirdi.

Bir parça qoparıb ağzına qoydu. Çeynədi. Çeynəmək vaxt aparırdı və diqqət tələb edirdi. Bunu sevirdi. Çünki çeynəyəndə heç nə düşünmək lazım deyildi.

Yedikdən sonra fincanı yudu. Stolun üstünü sildi. Bıçağı yerinə qoydu. Çörəyin qalığını isə örtüyə büküb rəfə qoydu.

İndi nə edəcəkdi?

Yatmaq vaxtı deyildi hələ. Yatmaq üçün yorğun olmalı idi, amma yorğun deyildi. Yoxsa yorğun idi, amma yatmaq istəmirdi? Fərqi nə idi?

Pəncərəyə yaxınlaşdı və bayıra baxdı. Küçə qaranlıq idi. Heç bir işıq yanmırdı. Bəlkə, hamı yatmışdı. Bəlkə, heç kim evdə deyildi. Bəlkə, heç kim yox idi.

Pəncərəni bağladı və yatağa keçdi.

Yatağın kənarında oturdu. Ayaqqabılarını çıxarmadı. Çünki sabah yenə geyinməli olacaqdı. Geyinib-çıxarmaq nəyə lazım idi?

Amma sonra düşündü, yoxsa lazımdır? Çünki geyinib-çıxarmaq ritual idi. Ritual struktur yaradır. Struktur isə...

Ayaqqabılarını çıxartdı.

Uzandı. Tavan boş idi. Heç vaxt boş olmayan şey yox idi. Hər şey ya boş idi, ya da doluydu, amma heç vaxt arada deyildi.

Gözlərini yumdu. Qaranlıq gördü. Sonra gözlərini açdı. Yenə qaranlıq gördü.

Fərq nə idi?

Fərq budur ki, gözlər açıq olanda qaranlıq xaricdədir. Gözlər qapalı olanda isə içəridədir. Amma hər iki halda da qaranlıqdır.

Yenə gözlərini yumdu.

Bu dəfə açmadı.

Gün bitmişdi.

Yoxsa başlamışdı?

Fərqi yox idi.

Üçüncü Gün

Paytaxtda fövqəladə toplantı keçirildi. Nazir kabinetinin qalan üzvləri toplaşdı. On iki nəfər. Əvvəllər iyirmi dörd idilər, yarısı getmişdi. Hara getdilər, məlum deyil. Bəlkə, evlərinə, bəlkə, xaricə, bəlkə, heç yərə.

Toplantıya sədrlik edən müvəqqəti baş nazir idi. Müvəqqəti, çünki seçilməyib. Təyin olunub. Kim tərəfindən? Özü tərəfindən. Bu dairəvi təyinatlıqdır və dairəvi təyinatlıq legitimlik deyil.

- Biz böhranla üz-üzəyik, - dedi baş nazir. - Xalq səs verməyib. Bu mümkün deyil, amma baş verib. Nə edəcəyik?

Heç kim cavab vermədi. Çünki heç kim bilmirdi. Bildiklərini iddia edənlər yalan deyirdi və hamı bilirdi ki, yalan deyir.

- Biz yenidən seçki elan edə bilərik, - dedi biri.

- Əgər yenə heç kim gəlməsə? - dedi başqası.

- Məcbur edərik.

- Necə məcbur edərsən insanı səs verməyə?

Sükut. Cavab olmayanda sükut ən yaxşı seçimdir.

- Biz qanun qəbul edə bilərik, - dedi üçüncü biri. - "Səs verməmək cinayətdir" deyə.

- Qanun qəbul etmək üçün parlament lazımdır.
- Parlament yoxdur.
- Elə ona görə də yoxdur heç nə.

Baş nazir stolun üstünə əlini vurdu. Səs çıxdı, amma heç nə dəyişmədi. Əl vurmaq qərar deyil, sadəcə hərəkətdir.

- Biz nəsə deməliyik, - dedi. - Xalq gözləyir.
- Xalq heç nə gözləmir, - dedi dördüncü biri. - Xalq susub.
- Susmaq da cavabdır.
- Hansı suala?
- Bizim sualımıza.
- Biz sual vermişdik?

Baş nazir dayandı. Sual vermişdilər? Xatırlamırdı. Bəlkə, vermişdilər, bəlkə, verməmişdilər. Fərqi nə idi?

- Seçki sual deyil, çağırışdır, - dedi beşinci biri.
- Çağırışa cavab yoxdur.
- Elə ona görə də heç kim gəlməyib.
- Amma əvvəllər gəlirdilər.
- Əvvəl də gəlmirdilər. Sadəcə biz güman edirdik ki, gəlirlər.

Altıncı adam ayağa qalxdı. Əlində qələm var idi, amma yazmaq üçün kağız yox idi.

- Mənim bir təklifim var, - dedi. - Deyək ki, seçki keçirilib və nəticə elan edilib.
 - Keçirilməyib axı.
 - Fərqi nədir?
 - Fərqi budur ki, yalan olar.
 - Hakimiyyət yalandır. Həmişə olub, həmişə də olacaq.
 - Yox, - dedi yeddinci adam. - Hakimiyyət razılıqdır. Əgər hamı razıdırsa ki, yalan həqiqətdir, onda yalan həqiqət olur.
 - Amma hamı razı deyil.
 - Hardan bilirsən?
 - Çünki heç kim səs verməyib.
 - Bəlkə, razılıq elə bu idi? Səs verməmək də razılıqdır.
- Baş nazir başını tutdu. Ağrıyırdı. Düşünmək ağrıdır, çünki düşünmək qarşılaşdırmaqdır - bir fikri başqa fikirlə, bir həqiqəti başqa həqiqətlə. Və qarşılaşma həmişə ağrıdır.
- Dini liderlə danışdınız? - dedi səkkizinci adam.
 - Yox.
 - Niyə?
 - Çünki o da bizim kimi bilmir nə edəcəyini.
 - O ilahi iradə barədə danışa bilər.
 - İlahi iradə nədir?

- Bilmirəm. Amma o bilir.

- Yox, o da bilmir. Sadəcə bildiyi iddiasındadır. İddia bilik deyil.

Doqquzuncu adam masaya söykəndi:

- Bəs xalq nə istəyir?

- Bilmirəm.

- Onlardan soruşa bilmərik?

- Necə soruşaq?

- Sorğu keçirək.

- Sorğu da seçki kimidir. Əgər seçkiyə gəlməyiblərsə, sorğuya da gəlməyəcəklər.

- Onda biz təxmin edək.

- Təxmin dövlət siyasəti ola bilməz.

- Niyə?

- Çünki... - adam duruxdu, - bilmirəm. Amma ola bilməz.

Onuncu - indiyədək danışmayan, sadəcə stolun başında oturub baxan adam nəhayət, danışdı. Səsi sakit idi, amma səssizlikdə ən uca səs o idi.

- Bəlkə də, biz yox oluruq, - dedi.

Hamı ona baxdı.

- Nə demək istəyirsən? - dedi baş nazir.

- Demək istəyirəm ki, bəlkə də, hakimiyyət əriyir. Yavaş-yavaş, görünmədən. Və biz hələ burada otururuq, amma, əslində, artıq yoxuq.

- Bu cəfəngiyyatdır.

- Bəlkə. Amma düşünün: əgər heç kim sizə itaət etmirsə, siz kim olursunuz? Əgər əmrləriniz yerinə yetirilmirsə, əmr nədir? Əgər qanunlarınızı heç kim oxumursa, bunlar necə qanun olur?

- Qanun qanundur. Oxuyub-oxumamağın əhəmiyyəti yoxdur.

- Yox, var. Qanun yalnız icra olunduqda qanundur. İcra olunmayan qanun sadəcə kağızdır. Və kağız yanır.

Baş nazir ayağa qalxdı:

- Toplantı bitdi.

- Qərar nədir? - soruşdu on birinci adam.

- Qərar yoxdur.

- Qərarsızlıq da qərardır.

- Yox, qərarsızlıq sadəcə gözləməkdir.

- Nəyi gözləyirik?

- Bilmirəm. Amma gözləməliyik.

Hamı ayağa qalxdı. Bir-birinin ardınca otaqdan çıxdılar. Heç kim salamlaşmadı, heç kim vidalaşmadı. Sanki bu görüş heç olmayıb, sadəcə təsəvvür edilib.

Baş nazir tək qaldı. Pəncərəyə yaxınlaşdı və paytaxta baxdı. Küçələr boş idi. Binalar görünürdü, amma içində nə olduğu məlum deyildi. Bəlkə, insanlar var idi, bəlkə də, yox idi...

Poçt işçisi isə bu vaxt artıq günün işlərini bitirmişdi. Bu gün də hər şey əvvəlki günlər kimi olmuşdu: poçt məntəqəsi, tanışlarla söhbət, zərfləri ünvanlara çatdırmaq, eyni suallar, eyni cavabsızlıq.

Axşam düşürdü. Göy gurultusu olmayan buludlu bir axşam. Poçt işçisinin çantası boş idi, əli yüngül, amma ürəyi yox.

Bu axşam evə getmək istəyi yox idi. Məhəlləyə yaxınlaşanda küçənin kənarında bir qadın gördü. Bağçalı evin sahibi qadın. Qollarını sinəsinə çarpazlamışdı. Əllərində heç nə yox idi. Sanki soyuqdan özünü qoruyurdu, ya da özünü qorumaq bəhanəsi idi sadəcə. Gözləri uzağa baxırdı. Nəyə baxırdı, məlum deyil. Bəlkə, heç nəyə. Baxmaq üçün nəsə görmək lazım deyil, sadəcə gözləri açıq saxlamaq kifayətdir.

Poçt işçisi yaxınlaşdı. Qadın onu gördü, yoxsa görmədi? Baxışları dəyişmədi. Salam vermək istədi, amma salam necə verilir, unutmuşdu. Ya da heç bilməmişdi. Dodaqları tərpəndi, amma səs çıxmadı. Bəlkə, səs çıxmışdı, amma eşidilməmişdi. Fərqi nə idi?

Hər şey var idi, amma heç nə baş vermirdi. Bu küçənin xüsusiyyəti idi. Ya da ümumiyyətlə hər şeyin xüsusiyyəti.

- Sən eşitdin? - soruşdu qadın. Bu, tək-cə sual deyildi, həm də günün əsas xəbərini çatdırmaq ehtiyacı idi.

- Nəyi? - Poçt işçisi bilirdi ki, bu sualı cavablandırmaq məcburiyyətindədir.

- Radioda dedilər, - qadın bir az yaxınlaşdı. - Bugünkü iclas haqqında. O iclas - hamının qərar gözlədiyi.

- Nə deyiblər?

- Heç bir qərar qəbul edilməyibmiş. Amma ən qəribəsi, baş nazir çıxış edib. Deyib ki, xalqın seçkiyə gəlməməsi, yəni susması yeni demokratiya formasıdır. Deyib ki, səssizlik eşidildi və onlar bu səsi hörmətlə qəbul edirlər.

Poçt işçisi dayandı. Bu, gözlənilən, lakin qəbul edilməsi çətin olan bir absurdluq idi. Hakimiyyət yoxluğunu rəsmiyyətə çevirmişdi.

- Susmaq səs deyil, - dedi. - Susmaq sadəcə yoxluqdur.

- Amma onlar deyir ki, səsdir, - qadın etiraz etdi. - Radioda belə dedilər. Və qəzetdə də yazırlar.

- Qəzet yalan yazır.

- Bilirəm. Amma yalan da bir şeydir. Heç olmamaqdan yaxşıdır. İnsanların yalanı dinləməyə ehtiyacı var. Nədənə yapışmaq üçün.

Poçt işçisi qadına baxdı. Onun gözlərindəki narahatlıq daha da dərinləşmişdi.

- İndi nə olacaq? - dedi qadın, səsi pıçıltıya çevrilmişdi.

- Heç nə.

Poçt işçisi yolu keçdi, yavaş-yavaş evə doğru addımlayırdı.

- Necə heç nə? - Qadın arxasınca yetişdi. - Hökumət yoxdur. Seçki yoxdur. Qərar yoxdur.

- Elə ona görə heç nə. Dünən nə idisə, bu gün də odur. Sabah da o olacaq.

Qadın dayandı. Əlləri titrəyirdi.

- Bəs pensiyalar necə olacaq? Kim verəcək pensiyanı? Mən altmış üç yaşındayam. Mən işləyə bilmirəm. Pensiyam olmazsa, necə yaşayacağam?

Poçt işçisi də dayandı. Ona baxdı. Diqqətlə baxdı. Sonra dedi:

- Pensiya nədir?

- Nə demək pensiya nədir? Pensiya puldur. Qocalara verilən pul.

- Kim verir?

- Hökumət verir.

- Hardan verir?

- Bilmirəm. Büdcədən.

- Büdcə nədir?

Qadın çaşdı. Çaşmaq normalıdır. Heç vaxt soruşulmayan suallar çaşdırır.

- Büdcə... xəzinədir. Pulların yığıldığı yer.

- Pul hardan gəlir?

- Vergilərdən.
- Vergi nədir?
- Bizim verdiyimiz puldur.
- Deməli, sən pul verirsən, onlar sənə pensiya verir?
- Bəli.
- Bəs niyə özün saxlamırsan o pulu?

Qadın ağzını açdı, amma söz çıxmadı. Çünki cavab yox idi. Ya da cavab var idi, amma məntiqli deyildi.

- Çünki... sistem belə işləyir, - deyə bildi nəhayət.
- Bəli, sistem belə işləyir, - dedi poçt işçisi. - Sən işləyirsən, maaş alırsan. Maaşdan vergi kəsilir. Sonra marketə gedirsən, çörək alırsan, çörəkdən ƏDV ödəyirsən. Sonra evə gedirsən, işıq yanır, işıqdan vergi ödəyirsən. Sonra pensiyaya çıxırsan, sənə pensiya verirlər. Amma o pul haradandır? Səndən alınmış vergidən. Deməli, sən öz pulundur. Sadəcə dövrə vurub sənə qayıdır. Amma dövrə vuranda kiçilir. Çünki arada çoxu götürür.

Qadın düşündü. Bu məntiqli idi, amma qəribə idi. Çünki heç vaxt belə düşünməmişdi.

- Amma hamı pensiya üçün pul vermir, - dedi. - Bəziləri işləmir. Bəziləri vergi vermir. Onda onlara kim verəcək?
- Heç kim, - dedi poçt işçisi. - Ya da hamı. Fərqi nə?
- Nə demək fərqi nə?

- Hamı işləyirsə, hamı bir-birinə kömək edir. Sən balıqçıya çörək verirsən, balıqçı sənə balıq verir. Ortada pul yoxdur, ortada sistem yoxdur. Sadəcə mübadilə var. Və mübadilə daha təmizdir. Çünki arada heç kim götürmür.

- Amma qocalar nə edəcək? Qocalar işləyə bilmir.

- Qocalar da iş görür. Biliklərini verir. Təcrübəsini verir. Öyrədir. Danışır. Bu da işdir. Əgər işləyə bilmirsə, qonşusu verir. Ailə verir. Cəmiyyət verir. Çünki hamı bilir ki, sabah özü qocalar. Və o zaman ona da veriləcək.

- Əgər verməsələr?

- Verəcəklər. Çünki vermək qəbul etməkdir. Sən verməsən, sənə də verməzlər. Bu sadə məntiqdir. Uşaqlar da bilir.

Qadın başını aşağı saldı. Əlləri titrəməyi dayandırmışdı. Amma üzündə hələ şübhə var idi.

- Mən bilmirəm, - dedi. - Bu çox mürəkkəbdir.

- Xeyr, - dedi poçt işçisi. - Bu çox sadədir. Mürəkkəb olan dövlətdir. Vergi, büdcə, xəzinə, pensiya fondu, hesablamalar, kağızlar, bürokrasiya. Bu mürəkkəbdir. İndi isə sadə: sən verəcəksən, sənə verəcəklər. Həyat davam edəcək.

- Amma həyat necə davam edəcək? Sistem olmadan necə?

- Həyatın tək məqsədi budur, - dedi poçt işçisi. - Davam etmək. Sistem lazım deyil bunun üçün. Sadəcə həyat lazımdır.

O, yola davam etdi. Qadın arxada qaldı. Dayandı və baxdı. Sonra yavaş-yavaş öz evinə tərəf getdi. Başı qarışıq idi. Amma, bəlkə də, qorxu azalmışdı. Bəlkə.

Poçt işçisi evə çatanda qaranlıq düşmüşdü. Qapını açdı və içəri girdi. Çörək yox idi, pendir yox idi. Mürəbbələr var idi, amma onlara yenə toxunmadı.

Çay dəmlədi və içdi. Stolda oturdu və pəncərədən bayıra baxdı. Küçə boş idi. Hökumətin bəyanatı onun beynində dönüb-dolaşırdı: “Səssizlik eşidildi.”

Bu o demək idi ki, onun hər gün etdiyi mənasız iş - boş zərfləri boş evlərə daşımaq - hökumət tərəfindən bir razılıq forması kimi qəbul edilmişdi. Onun hərəkəti, onun susması, bütün xalqın susması, rəsmiləşmişdi. Onların etdiyi hər şey, hətta heç nə etməmək belə, artıq sistemin bir parçası idi.

Yatağa uzandı. Gözlərini yummadı. Tavana baxdı.

Tavan da baxırdı ona.

İkisi də səssiz idi.

Gün bitirdi.

Dördüncü Gün

Xarici mediada xəbərlər partladı.

"Kiçik ada ölkəsində heç kim səs vermədi" - başlıq böyük hərflərlə, qırmızı rənglə, ekranın üstündə. Sanki qırmızı rəng hadisəni daha real edirdi. Yoxsa daha qorxulu? Fərqi nə idi?

Jurnalistlər təhlil edirdi. Ekspertlər fikirlərini deyirdi. Hər kəs bilirdi, nə baş verib. Yalandır - heç kim bilmirdi.

Birinci ekspert dedi: "Bu siyasi etiraz hərəkətidir. Xalq hökumətdən narazıdır. Səssizlik onların səsidir."

İkinci ekspert dedi: "Xeyr, bu apatiyadır. Xalq siyasətə inanmır. Lazımsızlıq hissi keçirir. Dərin depressiyadır."

Üçüncü ekspert dedi: "Bu sui-qəsdədir. Xarici güclərin əli var. Təşkilatlanmış təxribatdır. Demokratiyanı sınaqdan keçirirlər."

Hamısı səhv idi. Çünki hamısı səbəb axtarırdı. Amma bəzən səbəb olmur. Bəzən sadəcə hadisə baş verir və heç nə demək istəmir. Hadisə sadəcə hadisədir. Biz ona mənə yükləyirik, çünki mənasız hadisə bizi qorxudur.

Televiziya kanalları adaya maraq göstərməyə başladı. Helikopterlər uçdu, yuxarıdan çəkildilər. Küçələr boş görünürdü kameradan. "Xəyal şəhər" dedi bəziləri, "Sönmüş ölkə" dedi başqaları. Amma şəhər nə xəyal idi, nə də sönmüşdü. İnsanlar

var idi, sadəcə kameranın istədiyi kimi davranmırdılar. Çünki kamera istəyir ki, insan hərəkət etsin, qışqırsın, qaçsın, ağlasın. Amma insanlar sadəcə yaşayırdılar. Və yaşamaq bəzən heç bir hərəkət tələb etmir.

Bir Fransız jurnalist ada sahilinə enmək istədi. İcazə verilmədi. Hökumət - ya da hökumət deyilən şey - bəyanat verdi ki, ada xarici müşahidəçilərə bağlıdır. Niyə bağlıdır? Çünki vəziyyət gərgindir. Niyə gərgindir? Çünki heç kim səs verməyib. Bu niyə gərginlik yaradır? Cavab verilmədi.

İngilis kanalı müsahibə etmək istədi. Kimlə? Baş nazirlə. Baş nazir müsahibə verməkdən imtina etdi. Səbəb? Düşünür. Nə barədə düşünür? Cavab vermədi. Bəlkə, həqiqətən düşünürdü. Bəlkə də, düşünmək bəhanə idi - düşünmək danışmamağın ən hörmətli bəhanəsidir.

Alman ekspert uzun bir məqalə yazdı. Başlığı: "Postmodern siyasi böhran: seçkilərin ölümü". Məqalədə yazırdı ki, bu hadisə Qərb demokratiyasının tükənməsinin simvoludur. İnsanlar artıq sistemə inanmır, ona görə də iştirak etmirlər. Bu, passiv müqavimətdir. Və passiv müqavimət ən təhlükəli müqavimətdir, çünki onu dayandırmaq olmur - heç nə etməyənləri necə dayandırasan?

Amerika kanalı başqa fikirdə idi. Onlar deyirdilər ki, bu xarici müdaxilədir. Rusiya, Çin, bəlkə, İran - kimsə bu xalqı manipulyasiya edir. Kiberhücumlar, dezinformasiya, gizli təşviq. Amma heç bir sübutu yox idi. Sübutsuzluq isə onlar üçün ən böyük sübutdur - əgər sübut yoxdursa, deməli, çox yaxşı gizlədiblər.

Adanın paytaxtında, baş nazirin kabinetində yenə toplantı keçirilirdi. Bu dəfə on iki yox, yeddi nəfər idilər. Beşi daha getmişdi. Hara? Heç kim soruşmadı. Çünki hər kəs bilirdi ki, getmək qaçılmazdır. Gec-tez hamı gedəcəkdə. Sadəcə növbə məsələsi idi.

- Xarici media bizi izləyir, - dedi baş nazir. Səsi yorğun idi, yoxsa yorğunluğu oynayırdı? Yorğunluq bəzən gücü gizlətməyin yoludur, bəzən də gücün olmamasının etirafıdır.

- İzləsin, - dedi biri. - Bizə nə?

- “Bizə nə” deyə bilmərik. Onlar yaşananları şərh edirlər. Bəziləri deyir ki, xalq bizə etiraz edir.

- Etiraz edirlər?

- Bilmirəm. Amma media elə deyir.

- Media yalan deyir.

- Bəli. Amma yalan təsirlidirsə, həqiqətdən nə fərqi var?

Heç kim cavab vermədi. Çünki fərq var idi, amma fərqi izah etmək çətin idi. Həqiqət və yalan arasında kəskin xətt yoxdur. Ortada boz sahə var - və bu boz sahədə hər şey mümkündür.

- Bəs müxalifət? - dedi başqası. - Onlar nə deyir?

- Müxalifət yoxdur, - dedi baş nazir.

- Necə yoxdur? Parlament üzvləri var idi.

- Onlar da getdi. Səs verməyən xalq var, onda müxalifət nəyə etiraz etsin? Etiraz hökumət olduqda mənalıdır. Hökumət yoxdursa, müxalifət də yoxdur.

- Hökumət var, - dedi biri inad ilə. - Biz burdayıq.

- Burdayıq, bəli. Amma bu, hökumət olduğumuz deməkdirmi?

- Deməkdir. Çünki biz qərar veririk.

- Hansı qərar? Dünən nə qərar verdik? Öncəki gün nə qərar verdik?

- Qərarsızlıq da qərardır.

- Yox, qərarsızlıq tərəddüddür. Tərəddüd isə hakimiyyət deyil.

Otaqda sükut çökdü. Sükut da bir cavab idi. Ən düzgün cavab, bəlkə də.

- Mən düşünürəm, - dedi ən yaşlı nazir - indiyədək danışmayan, sadəcə oturub dinləyən adam, - biz artıq hökumət deyilik. Biz sadəcə ona bənzəyən bir şeyik. Kölgəyik. Və kölgə gerçək deyil, sadəcə işığın yolunu kəsən bir şeyin izidir.

- Deyirsən, biz yoxuq?

- Yox demirəm. Deyirəm ki, varlığımız funksiyamızdan asılıdır. Əgər heç kəs bizə itaət etmirsə, biz hansı funksiyanı yerinə yetiririk?

- İtaət edirlər. Qanunlar işləyir.

- Hansı qanun? Hansını yoxladın axırncı dəfə?

Heç kim cavab vermədi.

- Məsələn, - davam etdi yaşlı nazir, - vergi qanunu. İnsanlar vergi verirlərmi?

- Bilmirəm, - dedi maliyyə naziri. - Yoxlamadım.

- Niyə yoxlamadın?

- Çünki... - dayandı. - Bilmirəm. Sadəcə yoxlamadım.

- Polis işləyir? - soruşdu yaşlı nazir. - Cinayətlər araşdırılır?

- Cinayət olmayıb, - dedi daxili işlər naziri.

- Necə cinayət olmayıb? Heç?

- Yox. Ya da bildirməyiblər. Hansı olsa, fərqi nədir?

- Məhkəmələr işləyir?

Heç kim cavab vermədi. Çünki heç kim bilmirdi.

Yaşlı nazir ayağa qalxdı. Hərəkəti yavaş idi, amma qətiyyətli.

- Mən istefa verirəm, - dedi.

- Niyə? - dedi baş nazir.

- Çünki olmayan bir postdan imtina etmək yeganə dürüst iş kimi görünür.

- Sən getsən, sistem dağılacaq.

- Sistem artıq dağılıb. Biz sadəcə etiraf etmirik.

Yaşlı nazir qapıya tərəf getdi. Heç kim onu saxlamadı. Çünki saxlamaq nəyə lazım idi? Qalsa da, getsə də eyni idi.

Qapı bağlanan kimi başqa nazir də ayağa qalxdı.

- Mən də gedirəm, - dedi.
- Hara? - dedi baş nazir.
- Evə. Ailəmin yanına. Unudulmuş işlərim var.
- Burda da işin var.
- Yox, yoxdur. İş olmayanda iş yoxdur.

O da çıxdı.

Otaqda beş nəfər qalmışdı. Beş nəfər, beş kölgə.

Beşinci gün

Beşinci gün liman tərəfdən xəbər gəldi: “Xarici jurnalistlər gəmiylə gəlir.” Çoxdur - iyirmi, ya da otuz. Heç kim saymamışdı, sayı fərqlətmirdi. Kameralarla, mikrofonlarla, peyk avadanlığı ilə. Müasir texnologiyanın bütün alətləri ilə. Sanki müharibəyə gəlirlər, ya da müharibəni çəkməyə. Fərqi nə idi?

Liman müdiri yox idi. Liman işçiləri də yox idi. Yoxsa var idilər, amma işə gəlməmişdilər? Kim bilir? Liman boş idi, gəmi isə özü sahilə yanaşdı. Heç kim bağlamadı, heç kim açmadı. Gəmi sadəcə dayandı və insanlar endilər.

Gömrük yoxdur. Pasport nəzarəti yoxdur. Heç kim icazə vermədi, heç kim qadağan etmədi. Kimə icazə verməli idi? Heç kim yoxdursa, hamıya icazə var deməkdir. Yoxsa heç kimə? Bu da eynidir.

Jurnalistlər endilər və bir müddət dayandılar. Gözləyirdilər ki, kimsə gəlsin, nəsə desin, qarşılasın. Amma heç kim gəlmədi. Ona görə də özləri getdilər. Limandan çıxdılar, yol boyu addımladılar, şəhərə girdilər.

İlk gördükləri mənzərə bu idi: küçələr sakit, dükənlər açıq, insanlar var. Amma çox qəribə idi - heç kim qaçmırdı, heç kim izdiham etmirdi, heç kim onlara baxmırdı. Sanki kamera

yoxmuş kimi. Sanki qeyri-adi bir gün deyilmiş kimi. Sanki adi gün idi və heç nə baş verməmişdi.

Bu jurnalistləri narahat etdi. Kamera nədir? Diqqət. Kamera olan yerə insanlar baxır, düzəlir, gülümsəyir, yaxud qaçır. Kamera mövcudluq deməkdir - kamerada olursan, deməli, varsan. Amma burada heç kim diqqət etmirdi. Bu, jurnalistləri incitdi. Onlar alışmışdılar diqqətə. Diqqətsizlik mövcud olmamaq kimidir.

Birinci jurnalist bir qadına yaxınlaşdı. Qadının əlində torba var idi, torbada tərəvəz. Marketə gedir, ya da marketdən gəlir. Hər halda, adi bir gündür.

- Bağışlayın, - dedi jurnalist. - Bir neçə sual verə bilərəm?

Qadın dayandı və baxdı ona. Baxışında heç nə yox idi - nə maraq, nə təəccüb, nə qorxu. Sadəcə boş baxış.

- Ver, - dedi.

- Siz burada yaşayırsınız?

- Bəli.

- Seçkidə iştirak etdiniz?

- Bilmirəm.

- Necə bilmirsiniz?

- Çünki xatırlamıram. Getdim, yoxsa getmədim? Artıq fərq etmir.

- Amma bu vacibdir! Demokratiya vətəndaşın iştirakı ilə qurulur.

Qadın torbanı bir əldən o biri ələ keçirtirdi.

- Demokratiya nədir? - soruşdu.

Jurnalist duruxdu. Demokratiya nədir? Bilirdi, əlbəttə.

Universitetdə oxumuşdu, kitablarda yazılıb. Amma necə izah edəcəkdi? Və izah etməyə dəyərdimi?

- Demokratiya... xalqın hakimiyyətidir, - dedi.

- Xalq kimdir?

- Siz. Biz. Hamı.

- Mən hakimiyyətəm?

- Yox, amma... səsiniz var. Seçim hüququnuz var.

- Seçim nəyi dəyişir?

- Hökuməti. Siyasəti. Həyatınızı.

Qadın başını bulayıb getdi. Heç nə demədi, sadəcə getdi. Sanki söhbət bitib, ya da heç başlamayıb.

Jurnalist dayandı, mikrofonu əlində saxladı. Operator ona baxırdı.

- Çəkdin? - dedi jurnalist.

- Bəli, - dedi operator. - Amma istifadə edə bilmərik.

- Niyə?

- Çünki heç nə demədi. Yəni dedi, amma... mənə yoxdur.

- Hamısının mənası var. Sadəcə redaktə etməliyik.

İkinci jurnalist müəllimi tapdı. Müəllim məktəbdən çıxırdı. Əlində çanta var idi, çantada dəftərlər. Yoxsa boş çanta idi? Heç kim bilmirdi.

- Siz müəllimsiniz?

- Bəli.

- Dərs deyirsiniz? İndi də? Hökumət yoxdursa da?

- Hökumət dərs demir, mən deyirəm.

- Bəs maaş alırsınız?

- Xeyr.

- Onda niyə işləyirsiniz?

Müəllim dayandı. Sualı düşündü. Düşünməyə dəyərdi, çünki özü də cavabı bilmirdi.

- Çünki uşaqlar gəlir, - dedi. - Hər səhər sinfə gəlirlər. Və mən də gedirəm. Bəlkə, vardı, bəlkə, məsuliyyət, bəlkə, başqa birşey. Bilmirəm. Amma gedirəm.

- Hökumət yoxdursa, sistemdə nə dəyişib?

- Heç nə. Elə ona görə də.

- Başa düşmədim.

- Hökumət olsa da, olmasa da, həyat davam edir. Deməli, hökumət həyat deyil, sadəcə onun üstündə bir qatdır. Qat götürülsə, altında nə var idisə, o qalır.

- Amma qaydalar lazımdır. Qanunlar, struktur.

- Qaydalar var. Sadəcə yazılı deyil. İnsanlar bilir, nə etməli. Bilir, çünki etmək lazım gəlir. Qanun bunu məcbur etmir, həyat məcbur edir.

Jurnalist qeyd edirdi. Qələmi sürətlə hərəkət edirdi, sanki sözlər qaçacaq.

- Siz azadlığın tərəfdarisınız?

- Azadlıq nədir ki?

- Seçim etmək hüququ.

- Mən seçim edirəm. Hər gün seçim edirəm. Durub getməyi seçirəm, dərs keçməyi seçirəm, qayıtmağı seçirəm. Heç kim məni məcbur etmir.

- Amma cəmiyyət struktursuz yaşaya bilməz.

- Struktur var. Sadəcə görmürsünüz. Struktur göz önündə olmayanda daha güclüdür. Çünki onun mənbəyi insanın içindədir.

Jurnalist başını qaldırıb müəllimə baxdı.

- Siz fəlsəfəçisiniz?

- Xeyr. Sadəcə müəlliməm.

Müəllim getdi. Jurnalist dayandı və qeydlərinə baxdı. Yazdıqlarını oxudu. Sonra qaraladı. Çünki redaktor bunu qəbul etməyəcəkdi. Çox mürəkkəb idi, çox qeyri-müəyyən. Xəbər aydın olmalıdır: kim haqlıdır, kim səhvdir, nə baş verir, nə etməli? Amma burada heç nə aydın deyildi.

Üçüncü jurnalist poçt işçisini tapdı. Poçt işçisi məktub çatdırırdı, adi günlərdəki kimi.

- Siz seçki komissiyasındansınız? - soruşdu jurnalist.

- Yox, - dedi poçt işçisi.

- Bəs seçkini kim keçirir?

- Heç kim.

- Yəni keçirilməyib?

- Yox, keçirilib. Amma heç kim iştirak etməyib.

Jurnalist qeyd dəftərini açdı və yazdı: "Xaos başlayıb."

Poçt işçisi gülümsədi. Gülümsəmək ironiya idi. Ya da yorğunluq. Ya da sadəcə üz əzələlərinin hərəkəti.

- Xaos yoxdur, - dedi. - Sadəcə heç kim yoxdur.

- Eyni şeydir.

- Yox. Xaos səs-küydür, dağınıqdır, hərəkətdir. Bizim adada sükutdur. Sabitlikdir. Hər şey əvvəlki kimi davam edir.

- Amma hökumət yoxdur.

- Hökumət əvvəl nə edirdi?

- İdarə edirdi.

- Nəyi idarə edirdi?

Jurnalist dayandı. Düşündü. Nəyi idarə edirdi? Qanunları yazırdı, vergi toplayırdı, xidmət göstərirdi. Amma bu adada? Bilmirdi.

- Hər şeyi, - dedi nəhayət.

- Məni idarə edirdimi?

- Yox, amma...

- Məktubları idarə edirdimi?

- Xeyr.

- Onda nəyi idarə edirdi?

- Sistemi.

- Sistem nədir?

Jurnalist cavab vermədi. Çünki sistem izah edilə bilməyən şeydir. Sistem var, amma nə olduğunu bilmirsən. Sadəcə işləyir. Ya da işləmir. Amma var.

- Siz məmnunsunuz? - dedi jurnalist, sualı dəyişərək.

- Nədən məmnun?

- Bu vəziyyətdən. Hökumətsiz yaşamaqdan.

Poçt işçisi düşündü. Məmnun idi? Məmnunluq nədir? Xoşbəxtlikmi? Rahatlıqımı? Yoxsa sadəcə narahatlığın olmaması?

- Bilmirəm, - dedi. - Məmnunluq ölçülə bilərmimi? Və əgər ölçülə bilmirsə, necə deyə bilərəm, məmnunam, ya deyiləm?

- Amma hiss edirsiniz.

- Bəli. Hiss edirəm ki, yaşayıram. Bu kifayətdir.

Jurnalist qeyd etmədi bunu. Çünki bu da istifadə oluna bilməzdi. Oxucular fəlsəfə istəmir, faktlar istəyir: kim günahkardır, nə baş verir, nə olacaq?

Jurnalistlər adada iki gün qaldılar. Çox adam tapdılar, çox sual verdilər, çox qeyd apardılar. Hər kəs danışdı, amma heç kim istədiklərini demədi.

Dərzi dedi ki, paltar tikirəm. Jurnalist soruşdu ki, nə qazanırsınız? Dərzi dedi ki, qazanc nədir? Tikdiyim paltar qazancdır. İnsanlar geyinir, bu mənim qazancımdır.

Balıqçı dedi ki, balıq tuturam. Jurnalist soruşdu ki, satırsınız? Balıqçı dedi ki, verirəm. Jurnalist dedi ki, pulsuz? Balıqçı dedi ki, pul nə işə yarayır? Balıq yemək işə yarayır.

Əkinçi dedi ki, tərəvəz becərirəm. Jurnalist soruşdu ki, bazara aparırsınız? Əkinçi dedi ki, bazar nədir? Qapımın qabağına qoyuram, istəyənlər götürür.

Hər söhbət jurnalistləri daha da çaşdırırdı. Çünki cavablar məntiqli idi, amma sistemsiz. Sistemsiz məntiq mümkündürmü? Görünür ki, bəli. Və bu, ən qorxulu şey idi - sistem olmadan yaşamaq mümkün idi.

Altıncı Gün

Altıncı gün jurnalistlər qayıtdılar. Gəmiyə mindilər, liman boş idi yenə. Heç kim sağollaşmadı, heç kim əl yelləmədi. Sanki heç gəlməyiblər.

Gəmidə montaj başladı. Çəkilişləri kəsdilər, birləşdirdilər, yenidən düzdülər. Reportaj hazır oldu. Amma nəşə yox idi. Dramatizm yox idi. Konflikt yox idi. Sadəcə insanlar var idi, yaşayırdılar, danışırıdılar. Bu satılmazdı.

Ona görə də redaktorlar başlıqlar yazdılar:

"Ada dəli oldu" - birinci kanal.

"Anarxiya adası: heç kim idarə etmir" - ikinci kanal.

"Heç kimin ölkəsi: hökumətsiz xalqın fəlakəti" - üçüncü kanal.

Başlıqlar sensasiya axtarırdı. Sensasiya satır. Həqiqət yox. Həqiqət mürəkkəbdir, sensasiya sadə. İnsanlar sadəni istəyir.

Reportajlar yayımlandı. Milyonlar izlədi. Hər kəsin fikri var idi.

Bəziləri dedi: bu qəhrəmanlıqdır, xalq sistemi rədd edir.

Bəziləri dedi: bu xəyanətdir, vətəndaşlıq borcu pozulub.

Bəziləri dedi: bu dəlilikdir, cəmiyyət hökumətsiz yaşaya bilməz.

Bəziləri dedi: bu gələcəkdir, dövlət ölür, xalq yaşayır.

Hamısı səhv idi. Hamısı doğru idi. Çünki hamısı öz həqiqətini görürdü. Və hər kəsin öz həqiqəti var idi.

Adada isə heç nə dəyişmədi. İnsanlar yaşamağa davam etdi. Müəllim dərs keçdi, dərzi paltar tikdi, balıqçı balıq tutdu, poçt işçisi məktub çatdırdı.

Sistem yox idi. Amma həyat var idi.

Və, bəlkə də, həyat sistemdən daha güclüdür.

Yoxsa systemsiz həyat həyat deyil?

Heç kim bilmirdi.

Heç kim də bilmək istəmirdi.

Çünki bilmək cavab tapmaqdır.

Cavab isə hər şeyi bitirir.

Yeddinci Gün

Birləşmiş Millətlərdə fəvqəladə toplantı çağırıldı.

Yüz əlli altı nümayəndə böyük salonda toplaşdı. Hər biri öz yerində oturdu, kostyumlu, qalstuklu. Masa dairəvi idi, amma heç kəs bərabər deyildi. Bəziləri daha güclü idi, bəziləri daha az. Masa dairəvi ola bilər, amma hakimiyyət deyil.

Baş Katib ayağa qalxdı. Qoca bir kişi idi. Əlində qeydlər var idi. On beş dəqiqə danışdı. Sözlər uzun idi, amma məna qısa: biz nə etməliyik?

Heç kim cavab vermədi. Hamı gözləyirdi ki, başqası danışsın.

Nəhayət Fransanın nümayəndəsi ayağa qalxdı. Gənc kişi idi, gözləri parlaq, səsi qəti.

- Bu demokratiyaya hücumdur, - dedi. - Biz müdaxilə etməliyik.

- Hansı hüquqla? - dedi Çinin nümayəndəsi ayağa qalxmadan.

- İnsan haqları hüququ ilə.

- İnsan haqları? Səs verməmək də haqdır.

- Xeyr, səs vermək vətəndaşlıq borcudur.

- Borc məcburiyyət deyil.

Mübahisə başladı. İki nümayəndə, sonra üçüncü, sonra dördüncü. Hamısı danışdı, heç kim dinləməirdi.

Amerikanın nümayəndəsi əlini qaldırdı. Baş Katib ona söz verdi. Amerika həmişə söz alır.

- Biz emosional olmamalıyıq, - dedi. - Faktlara baxaq. İnsanlar ölürmü? Yox. Müharibə varmı? Yox. Aclıq varmı? Hələ yox. Deməli fəvqəladə vəziyyət yoxdur. Sadəcə müşahidə edək.

- Müşahidə kifayət deyil! - dedi Fransanın nümayəndəsi. - Bu yoluxucu ola bilər. Başqa xalqlar da edə bilər bunu.

- Yaxşı, etsinlər, - dedi Rusiyanın nümayəndəsi. Danışdı, ayağa qalxmadan, mikrofonsuz. Səsi sərt idi. - Əgər xalq səs vermək istəmirsə, niyə məcbur edək? Biz demokratiya deyirik, amma xalqın iradəsinə hörmət etmirik.

Otaqda sükut oldu. Çünki bu doğru idi. Və doğruluq narahatlığa səbəb olur.

Toplantı üç saat davam etdi. Sonra ara verildi. Çay içildi, şirniyyat yeyildi. Kuluarlarda kiçik qruplar yarandı. Hamı pıçıldışırdı.

- Biz nə edək?

- Bilmirəm.

- Qərar qəbul etməliyik.

- Hansı qərar?

- Hansısa.

Qayıdıb yenə toplandılar. Baş Katib soruşdu ki, qərar təklifi varmı?

Heç kim cavab vermədi.

Sonra Yaponiyanın nümayəndəsi danışdı. Yaponiya çox az danışır, amma danışanda hamı dinləyir.

- Bəlkə də, sualı səhv qoymuşuq, - dedi sakitcə. - Sual “nə etməliyəm” deyil, “nəyə görə narahatıq?” olmalıdır. İnsanlar yaşayır, heç kim ölmür. Bəlkə də, sadəcə, onlar xoşbəxtədir?

- Dövlətsiz xoşbəxt olmaq mümkün deyil, - dedi kimsə.

- Hardan bilirsən?

Cavab gəlmədi.

Müzakirə gecə yarısına qədər davam etdi. Yorğunluqdan, razılıq yarandı. Hamı razılaşdı ki, razılaşmaq.

Üç qərar qəbul olundu:

Birinci: Müşahidəçi qrupu göndərilsin. Kim gedəcək, nə vaxt, necə? - məlum deyil. Amma protokolda yazıldı.

İkinci: İqtisadi yardım təklif edilsin. Kimə təklif ediləcək? - məlum deyil. Amma protokolda yazıldı.

Üçüncü: Vəziyyətin monitorinqi aparılsın. Necə, nə üçün? - məlum deyil. Amma protokolda yazıldı.

Toplantı bitdi. Nümayəndələr dağılışdı. Hər biri öz ölkəsinə qayıdanda dedi: Biz işimizi gördük.

Amma ada hələ də orada idi. Heç nə dəyişməmişdi. Birləşmiş
Millətlər danışdı, qərar qəbul etdi, protokol yazdı.

Və ada bundan xəbərsiz yaşamağa davam etdi.

Səkkizinci Gün

Adadakı köhnə hökumətin son üzvləri yığışdı. Dörd nəfər. Vitse-prezident, ədliyyə naziri, maliyyə naziri və bir general.

Otaq kiçik idi. Əvvəllər bu otaqda iyirmi dörd nəfər oturardı, indi dörd nəfər var idi və otaq yenə də doluydu. Dolu deyil - ağır idi. Havası ağır, sükutu ağır, mövcudluğu ağır. Sanki divarlar yaxınlaşıb, tavan aşağı enib, döşəmə qalxıb. Məkan insanları sıxır, insanlar isə məkanı.

Vitse-prezident arxası pəncərəyə tərəf dayanmışdı. İşıq onun arxasından gəlirdi, üzü kölgədə idi. Bəlkə, bilərəkdən belə dayanmışdı - üzü görünməyən adam daha təsirli danışır. Bəlkə də, sadəcə təsadüf onu pəncərənin önünə gətirmişdi. Hər halda, üzü görünmürdü.

- Biz hakimiyyəti bərpa etməliyik, - dedi.

Səsi yorğun deyildi, qətiyyətli idi. Yorğunluq zəiflik sayılır, ona görə də yorğun olmamağı oynamaq lazım gəlir. Hakimiyyət oyundur. Hamı bunu bilir, amma heç kim etiraf etmir.

Ədliyyə naziri stolun arxasında oturmuşdu. Əlləri önündə qatlanmışdı, barmaqlar bir-birinə keçmişdi. Eynəyi burnunun ucunda idi. Eynək taxan adamlar onu burnunun ucunda saxlayanda daha ağıllı görünür. Ya da özləri belə düşünür.

- Hansı hakimiyyət? - dedi. - Heç kim bizi seçməyib.
- Seçilmək vacib deyil, - dedi vitse-prezident. - Tanınmaq vacibdir.
- Heç kim tanımır.
- Tanıtıdıraçağıq.
- Necə?

Vitse-prezident cavab vermədi. Çünki bilmirdi. Amma bilmədiyini deməmək vacib idi. Bilməmək hakimiyyətin ölümüdür.

Maliyyə naziri küncdə dayanmışdı. O, əslində, heç vaxt oturmurdu. Ayaq üstə durmaq ona üstünlük verir deyə düşünürdü. Oturan adam tabe olur, duran adam idarə edir. Amma o, nə idarə edirdi, nə də tabe olurdu. Sadəcə dayanırdı.

Kostyumu bahalı idi. İtalyan parçası, əl işi, mükəmməl ölçü. Kostyum ona şəxsiyyət verirdi - ya da o belə düşünürdü. Kostyum olmadan kim olardı? Bu sual ağlına bəzən gecələr gəlirdi, amma tez qovurdu. Qorxunc sual idi.

- Pul var, - dedi. - Pul ilə hər şey alınə bilər.
- Nə almaq istəyirsən? - dedi ədliyyə naziri.
- İtaət. Loyallıq. Dəstək.
- İnsanlar pulu qəbul etmir.

Maliyyə naziri gülümsədi. Gülümsəməsi soyuq idi.

- Hər kəs pulu qəbul edir. Sadəcə qiyməti düzgün təyin etmək lazımdır.

- Qiymət nədir?

- Hər kəs üçün fərqlidir. Qadınların qiyməti asandır - ailə, uşaq, təhlükəsizlik. Kişilərin qiyməti çətin olur - qürur, mənsubiyyət, status. Amma hamısının qiyməti var. Heç kim puldan imtina etmir. Sadəcə məbləğ fərqlidir.

Vitse-prezident ona baxdı.

- İnsanlar itaət etmir. Sən bunu pulla necə alacaqsan?

Maliyyə naziri pəncərəyə tərəf getdi. Əllərini arxada birləşdirdi.

- Mən pulu onlara verərəm, - dedi. - Amma bunun əvəzində başqa bir şey istəyərim. Mən onların razılığını deyil, asılılığını alacağam. Razılıq müvəqqətidir. Asılılıq əbədidir.

- Necə?

- Əvvəl kiçik şey. Yemək. Dərman. Geyim. Sonra daha çox. Ev. İş. Status. Onlar alışıcaqlar. Alışdıqdan sonra imtina edə bilməyəcəklər. Çünki imtina etmək keçmişə qayıtmaq deməkdir. Və heç kim keçmişə qayıtmaq istəmir.

Ədliyyə naziri eynəyini düzəltdi.

- Bu alçaqlıqdır.

- Bəli, - dedi maliyyə naziri. - Amma işləyir.

- İnsanlar bunu görəcəklər.

- Görəcəklər. Amma o vaxta qədər artıq asılı olacaqlar. Asılı olan insan hakimiyyətə ehtiyac duyur. Çünki yalnız hakimiyyət onu qidalandıra bilər.

Öz-özünə düşündü: “Mən bunu özümdə görürəm. Kostyum. Vəzifə. Rütbə. Mən bunlardan asılıyam. Bunlar olmasa, nə qalır? Heç nə. Mən kostyumsuz bir heçəm. İnsanlar mənə baxmır - kostyuma, vəzifəyə, pula baxırlar. Məni görmürlər. Bəlkə də, mən yoxam. Sadəcə bu şeylər var.

Hakimiyyət getdi. Vəzifə gedəcək. Vəzifə gedərsə, pul gedəcək. Pul gedərsə, kostyum da gedəcək. Kostyum gedərsə... Mən də gedəcəyəm.”

Birdən dərin bir qorxu keçdi. Kostyumun altında bədəni titrədi. Heç kim görmədi. Kostyum titrəməyini gizlətdi. Son dəfə.

General pəncərəyə yaxın dayanmışdı, amma vitse-prezidentdən ayrı tərəfdə. O, pəncərədən bayıra baxırdı. Küçəyə, binalara, insanlara. İnsanlar keçirdi. Hara gedir, nə edirlər, heç kim bilmirdi. Amma gedirdilər.

- Ordu dağılır, - dedi general üzünü çevirmədən. - Pulla ordu ala bilməzsən.

- Niyə dağılır? - dedi vitse-prezident.

- Çünki düşmən yoxdur.

- Necə yoxdur?

- Ordu düşməyə qarşı mövcuddur. Düşmən yoxdursa, ordu nəyə lazımdır?

- Daxili asayiş.
- Daxili asayiş pozulmayıb.
- Amma hökumət dağılır.
- Hökumət asayiş deyil. Asayiş insanların bir-birinə etdiyi razılıqdır. Razılıq isə hökumətdən asılı deyil.

Vitse-prezident masaya tərəf gəldi. Əlini masaya qoydu, əyildi, üzünü işıqda gördü. Üzü yorğun idi. Əvvəlki qətiyyət maskası idi, indi maska düşmüşdü.

- Nəsə etməliyik, - dedi. - Etməsək, biz də yox olarıq.
- Biz artıq yoxuq, - dedi general.

Dedi və pəncərədən baxışını ayırdı. Vitse-prezidentə baxdı, ədliyyə nazirinə baxdı, maliyyə nazirinə baxdı. Üçünə baxdı, sanki yaddaşına köçürürdü onları. Sonra qapıya tərəf getdi.

- Hara gedirsən? - dedi vitse-prezident.
- Evə.
- Toplantı bitməyib.
- Bitib. Sadəcə siz hələ qəbul etməmişiniz.

General qapını açdı və çıxdı. Qapını bağlamadı. Bağlamaq lazım idi, amma bağlamadı. Bəlkə, unutdu, bəlkə, lazım olmadığını düşündü. Bağlı qapı himayədir, açıq qapı dəvətdir. Ya da tələdir. Hər ikisi də ola bilərdi.

Qalan üç nəfər bir-birinə baxdı. Heç kim danışmadı. Danışmaq nə verəcəkdi? Sözlər vəziyyəti dəyişmir, sadəcə təsvir edir. Və təsvir bəzən daha ağrılıdır.

Ədliyyə naziri ayağa qalxdı. Eynəyini çıxartdı və masanın üstünə qoydu. Eynək olmayan üz çılpəkdir. Çılpaqlıq həqiqətdir.

- Mən də gedirəm, - dedi.

- Hara? - soruşdu vitse-prezident.

- Bilmirəm. Amma burda qalmaq mənasızdır.

- Sən ədliyyə nazirisən. Qanunu müdafiə etməlisən.

- Hansı qanun? Qanun icra olunmayanda sözə çevrilir. Söz isə küləkdir.

O da getdi. Qapıdan çıxdı, addımlarının səsi koridorda uzandı, sonra yox oldu.

Maliyyə naziri küncdən çıxdı və masaya yaxınlaşdı. Əlini masaya qoydu - vitse-prezidentin əlinin yanına. İki əl yan-yana, amma toxunmadan.

- Biz müvəqqəti çəkilə bilərik, - dedi. - Qüvvə toplayıb qayıda bilərik.

Amma səsində əmin-amanlıq yox idi. Səsində qorxu var idi. Kostyumun altında bədəni titrəyirdi. Əlləri titrəyirdi. Niyə əllər titrəyir? Çünki bədən bilir ki, son gəlir. Ağıl hələ inkar edir, amma bədən bilir.

- Qayıtmaq üçün getmək lazımdır, - dedi vitse-prezident.

- Getmək üçünsə hara gedəcəyini bilmək lazımdır.
- İstənilən yerə. Sadəcə burdan uzaq.
- Qaçmaq həll deyil.
- Qalmaq da deyil.

Maliyyə naziri əlini qaldırdı. Əli hələ də titrəyirdi. Kostyumun qolu əli gizlətdi, amma titrəmə qaldı. Titrəmə heç vaxt getmir, sadəcə gizlənir.

Qapıya tərəf getdi. Amma qapıya çatanda dayandı. Əli qapının dəstəyini tutdu, amma açmadı. Bir şey demək istəyirdi, amma nə deyəcəyini bilmirdi. Nəhayət dilləndi:

- Hakimiyyət olmasa, vəzifə olmayacaq. Vəzifə olmasa, pul olmayacaq. Pul olmasa...

Dayandı. Sözünü bitirmədi. Bitirməyə ehtiyac yox idi. Hamı başa düşdü. Özü də başa düşdü. İlk dəfə həqiqətən başa düşdü.

Pul olmasa, kostyum olmayacaq. Kostyum olmasa, o da olmayacaq. Çünki o, kostyumun içində yaşayan heç nə idi. Kostyum olmasa, heç nə qalacaqdı. Və heç nə görünməzdir.

Qapını açdı və çıxdı. Tələsik çıxdı. Qaçırdı, yoxsa addımlayırdı? - fərqi yox idi. Getdi.

Otaq boşaldı. Vitse-prezident tək qaldı. Tənha deyil - tək. Tənhalıq seçimdir, tənhalıq müvəqqətidir. Tək qalmaq isə məcburiyyətdir, tək qalmaq davamlıdır.

Masaya oturdu. Masanın üstündə kağızlar var idi. Çox kağız. Qərarnamələr, qanun layihələri, büdcə sənədləri, hesabatlar,

müraciətlər, cavablar. Hamısı yazılıb, hamısı imzalanıb, hamısı rəsmi. Amma hamısı mənasız.

Bir kağızı götürdü və oxudu. Oxudu, amma başa düşmədi. Yox, başa düşdü, amma inanmadı. Necə inana bilərdi? Bu kağız deyir ki, o hakimiyyətdədir. Amma hansı hakimiyyət? Hakimiyyət razılıqdır. Razılıq yoxdursa, hakimiyyət də yoxdur.

Pəncərə açıq idi. Külək içəri girdi. Yavaş külək, amma davamlı. Külək masanın üstündəki kağızları tərpətdi. Bəziləri uçdu, havada süzüldü, döşəməyə düşdü. Biri pəncərəyə yaxın idi, külək onu itələdi, pəncərədən çıxardı.

Kağız havada fırlandı. Bir dəfə, iki dəfə, üç dəfə. Sonra aşağı düşdü. Yavaş düşdü, çünki kağız yüngüldür.

Yüngüllük bəzən xeyirdir, bəzən lənətdir. Yüngül şeylər tez uçuşur, amma heç yerə çatmır.

Kağız küçənin ortasına düşdü. Tam yolun ortasına. Yoldan bir adam keçdi və ayağının altında qaldı. Adam fikir vermədi, hiss etdi, amma baxmadı. Niyə baxsın? Kağız sadəcə kağızdır.

Başqa adam gəldi və yenə tapdandı. Üçüncü adam, dördüncü adam, beşinci. Kağız tapdandığıca kiçildi, çirkləndi, cırıldı. Yazılar pozuldu, imzalar itdi, rəsmilik yox oldu.

Axşama yaxın külək yenə əsdi və kağızı itələdi. Kağız yuvarlandı, kənara getdi, kanalizasiya barmaqlığına yapışdı. Gecə yağış yağdı. Yağış kağızı islatdı, parçaladı, əritdi. Səhərə yox idi.

Sənəd tapdanmaq üçün yaradılmır. Amma tapdanır.

Vitse-prezident otaqda qalmışdı. Nə qədər qaldı, məlum deyil. Bəlkə, bir saat, bəlkə, bir gün, bəlkə, daha çox. Zaman mənasız olduqda ölçülməsi də mənasızdır.

Nəhayət ayağa qalxdı. Pəncərəyə yaxınlaşdı və bayıra baxdı. Küçə boş deyildi. İnsanlar keçirdi. Həyat davam edirdi. Hökumət yox idi, amma həyat var idi.

Bəlkə də, hökumət heç vaxt lazım olmayıb. Bəlkə də, sadəcə inandığımız üçün var idi. İnanc yaradır, şübhə məhv edir. İndi şübhə var idi və hökumət yox idi.

Qapıya tərəf getdi və çıxdı. Qapını bağlamadı. Artıq nəyi bağlamaq lazım idi? Boş otağı? Boş otağı bağlamaq nəyə xidmət edir? Heç kimə, heç nəyə.

Koridorda addımladı. Koridor uzun idi, divarlarda portretlər var idi. Əvvəlki prezidentlər, əvvəlki nazirlər, əvvəlki generallar. Hamısı baxırdı ona. Ya da baxmırdı, sadəcə oradan asılmışdı. Portret baxmır, sadəcə təsvir edir. Amma təsvir bəzən baxmaqdan daha təsirlidir.

Binadan çıxdı. Küçədə heç kim onu tanımadı. Yoxsa tanıdı və maraqlanmadı? Hər ikisi də eynidir - tanınmayan adam və maraqlanılmayan adam arasında fərq yoxdur.

Evə tərəf getdi. Hansı ev olduğu məlum deyil. Bəlkə, öz evi, bəlkə, başqasının evi, bəlkə, heç ev yox, sadəcə istiqamət. İstiqamət vacibdir, məqsəd yox.

Onun arxasınca binanın pəncərələrində işıqlar sönməyə başladı. Bir-bir, otaq-otaq. Axırda hamısı söndü. Bina qaranlıqda qaldı. Qaranlıq bina boş binadır. Ya da dolu. Fərqi yoxdur.

Hökumətin son üzvü getdi və hökumət bitdi. Başlanğıcı olmayan şeyin sonu necə ola bilər? Amma olur. Hər şey bitir. Hətta heç başlamayan şeylər də.

Adada hökumətsiz səkkizinci gün də bitdi.

Doqquzuncu gün isə hər şey dəyişəcəkdi.

Bəlkə də, heç nə dəyişməyəcəkdi.

İki Həftə Sonra

Poçt işçisi səhər oyananda pəncərədən baxdı. Küçədə insanlar var idi. Çox insan. Hamısı eyni istiqamətə gedirdi.

Meydana.

Heç kim elan etməmişdi. Heç kim dəvət göndərməmişdi. Amma hamı bilirdi ki, getmək lazımdır. Necə bilirdilər? Bilmirdilər. Sadəcə bilirdilər.

Poçt işçisi də evdən çıxdı. Qoşuldu axına. Küçədə müəllimi gördü. Müəllim də gedirdi meydana. Heç nə demədilər birlərinə. Sadəcə birlikdə getdilər.

Meydanda insanlar toplaşmışdı. Altmış, ya da yetmiş. Saymaq çətin idi, çünki hamı hərəkətdə idi. Gələn var idi, gedən yox.

Balıqçı orada idi. Əlində tor tutmuşdu, hələ də toxuyurdu. Dərzi orada idi. Keçmiş polis belə orada idi. Nazirlik katibi də orada idi, küncdə dayanmışdı, sanki gizlənirdi.

Hamısı susurdu. Gözləyirdi. Nəyi? Bilmirdilər. Bəlkə, birinin danışmasını. Bəlkə, bir əmri. Bəlkə, heç nəyi.

Müəllim irəli çıxdı. Heç kim onu irəli çıxmağa təşviq etməmişdi. Sadəcə irəli çıxdı. Bəziləri irəli çıxır, bəziləri arxada qalır. Bu təbiətdir.

- Biz buradayıq, - dedi müəllim. Səsi ucadan deyildi, amma hamı eşitdi. - İki həftədir dövlət yoxdur. Amma biz yaşayırıq.

İnsanlar baxdılar ona. Heç kim başını tərpətmədi. Heç kim söz demədi. Sadəcə baxdılar.

- Sual budur, - davam etdi müəllim, - nə edəcəyik?

Sükut. Uzun sükut. Sanki hamı cavab gözləyirdi, amma kimdən?

Sonra arxadan biri səsləndi:

- Su yoxdur.

Müəllim dönüb baxdı.

- Dünəndən bəri kranlardan su gəlmir, - dedi həmin adam. Yaşlı idi, üzü qırıqlı. - Kəmər qırılıbdır, yəqin.

Başqa biri dedi:

- Quyudan su götürə bilərik.

- Quyu uzaqdır. Hər gün getmək çətindir.

- Bəs nə edək?

Müəllim soruşdu:

- Kəməri kim təmir edə bilər?

Heç kim cavab vermədi. Sonra keçmiş polis əlini qaldırdı. Yavaş qaldırdı. Sanki əmin deyildi.

- Mən... - dedi, dayandı. Sonra davam etdi: - Mən bilirəm. Əvvəllər insnalara kömək edirdim. İndi də edə bilərəm.

- Tək edə bilərsənmi? - soruşdu müəllim.

- Yox. Kömək lazımdır. İki, üç nəfər.

Müəllim baxdı insanlara:

- Kim kömək edəcək?

Heç kim cavab vermədi. İnsanlar bir-birinə baxdılar. Hər kəs gözləyirdi ki, başqası qaldırsın əlini.

Sonra bir nəfər əlini qaldırdı. Gənc oğlan idi. Sonra başqası. Qoca kişi idi. Sonra üçüncüsü. Qadın idi.

Üç nəfər. Heç biri nə deyəcəyini bilmirdi. Amma əl qaldırmışdılar. Və bu kifayət idi.

- Yaxşı, - dedi müəllim. - Gedib başlayın. Nə lazımdırsa, deyın, tapacağıq.

Onlar getdilər. Dörd nəfər. Kəməyə doğru. Qalan insanlar baxdı arxalarınca.

- Başqa problem var? - soruşdu müəllim.

Bir qadın dedi:

- Çörək azalır. Çörəkçi bişirmir.

- Niyə bişirmir?

- Bilmirəm. Soruşmadım.

- Soruşaq.

Toplantı bir saat davam etdi. Problem çox idi. Su, çörək, dərman, yol. Amma həll yolu da var idi. Hər problem üçün biri tapıldı. Bəziləri könüllü oldu, bəziləri təklif edildi. Heç kim məcbur edilmədi.

Məcbur etmək hakimiyyət tələb edir. Hakimiyyət yoxdur. Deməli məcburiyyət də yoxdur. Sadəcə ehtiyac var. Və ehtiyac insanları hərəkətə gətirir.

Axşam su kəməri təmir olundu. Dörd nəfər işləmişdi. Altı saat. Əllərini çirkləndirmişdilər. Yorulmuşdular. Amma iş tamamlanmışdı.

Kranlardan su axdı. İlk damcılar. Sonra axın. İnsanlar evlərində kranı açıb baxdılar. Su var idi. Təmiz, soyuq su.

Heç kim təşəkkür etmədi. Təşəkkür lazım deyildi. Çünki sabah başqa biri başqa işi görəcəkdı. Və onlara da təşəkkür edilməyəcəkdi.

Bu yeni dövr idi. Mübadilə dövrü. Pulsuz, sözsüz, razılaşmasız. Amma işləyirdi.

Üçüncü Həftə

Hərbi hissədə əsgərlər yığışdılar. Sabah səhər məşq vaxtı idi. Amma kim əmr verəcəkdi?

Komandir yox idi. General paytaxta getmişdi, qayıtmamışdı. Leytenant var idi. Gənc idi və təcrübəsiz.

Səhər əsgərləri topladı. Hamısı dik durmuşdu. Vərdis. Disiplin.

- Bu gün... - dedi leytenant və dayandı.

Sözlər dili tərk etdi. Çünki bilmirdi, nə deməli. Əmr gözləyirdi. Amma əmr gəlmədi.

Əsgərlər gözlədi.

- Bu gün nə edəcəyik? - soruşdu əsgərlərdən biri.

Leytenant düşündü. Düşünmək çətindir - əmrlərə tabe olmağa öyrəşəndə.

- Bilmirəm, - dedi. - Əmr yoxdur.

- Bəs biz gözləyəkmiz?

- Bəli. Yox. Bilmirəm.

Əsgərlər bir-birinə baxdılar. Susqunluq var idi.

Sonra biri dedi, sakit, amma qəti:

- Mən evə gedirəm.

Bu cümlə bomba kimi idi, partladı və hər şeyi dəyişdi.

Leytenant avtomatik cavab verdi:

- Mən icazə verməmişəm.

Əsgər baxdı ona və soruşdu:

- Sən icazə verə bilərsənmi?

Bu sual dərin idi. Hakimiyyət haqqında. Legitimlik haqqında. Hakimiyyət üçün icazə lazımdır. İcazə vermək üçün icazə lazımdır. O icazəyə icazə vermək üçün başqa icazə lazımdır. Və bu beləcə gedir. Heç vaxt bitməyən zəncir. Heç vaxt cavab verilməyən sual. Amma hardasa başlanğıc olmalıdır. Başlanğıcı kim verir? Xalq. Xalq səsə verir. Amma səs yoxdur.

Leytenant düşündü, uzun müddət, sanki əsrlər keçdi, amma saniyələr idi sadəcə.

- Bilmirəm, - dedi nəhayət.

Və bu cavab hər şeyə icazə verdi.

Əsgər getdi, addımları səslənirdi, sonra başqası getdi, sonra üçüncüsü, sonra hamısı, dalğa kimi, axın, dayanmaz. Domino kimi - biri düşəndə hamısı düşür.

Leytenant tək qaldı hərbi hissədə, oturdu, ətrafına baxdı, silahlar rəfdə düzülmüşdü, səliqəli, hər biri öz yerində. Silahlar insanlardan daha disiplinlidir, çünki silahlar fikir etmir.

Formalar asılmışdı, boş formalar, içində bədən olmayan paltarlar, formalar ruha oxşayır - görünür, amma toxuna bilmir, var idi, amma yox olub.

Bayraq yellənirdi küləkdə, bayraq parçadır, rəngli parça, amma biz ona məna veririk, vətən deyirik, qürur, tarix, amma parça bilmir bunları, parça sadəcə yellənir.

Bayraq kimin idi? - ölkənin. Ölkə nə idi? - torpaq, yoxsa insan, yoxsa fikir, bəlkə, hər üçü, bəlkə, heç biri? Ölkə var idi, çünki biz inanırdıq ki, var, indi heç kim inanmırsa, ölkə də yox idi.

Leytenant ayağa qalxdı, bayraq dirəyinə yaxınlaşdı, ipi tutdu, bayrağı endirdi, yavaş-yavaş, ehtiramla, vərdişdən yaranan ehtiram refleksdir bəzən, fikir tələb etmir.

Bayrağı qatladı, düzgün, üçbucaq şəklində, necə öyrədiblərsə, qatlamaq da mərasimdir, mərasim məna yaradır olmadığı yerdə.

Heç yerə qoymadı bayrağı, sadəcə əlində tutdu və getdi, apardı özüylə, niyə bilmirdi, bəlkə, atmaq günah kimi görünürdü, bəlkə, qalan son şey idi və son şeyləri saxlayırıq, ya da sadəcə əlində olduğunu unudub...

Adada həyat davam edirdi.

Poçt işçisi hər gün poçtu açırdı. Məktublar gəlirdi, hamısı boş idi. Amma onları paylayırdı. Bu onun işi idi.

Çörəkçi hər səhər çörək bişirirdi. Balıqçı hər axşam balıq tuturdu. Müəllim hər gün məktəbə gedirdi. Həkim hər gün xəstəxanaya gedirdi.

Hər kəs öz işini görürdü. Heç kim soruşmurdu nəyə görə. Çünki soruşmağa ehtiyac yox idi. İş özü cavab idi.

Bir gün çörəkçi xəstələndi. Çörək bişirmək üçün gücü qalmamışdı. O gün çörək olmadı.

Balıqçının qayığı xarab oldu. Balıq tutmaq üçün qayıq lazım idi. Qayıq yox idi, balıq da yox idi.

Dərzi gəlib qayığı düzəltdi. Niyə düzəltdi? Çünki bacarırdı. Və ehtiyac var idi.

Balıqçı balıq tutdu. Balığı çörəkçiyə gətirdi. Çörəkçi yeyib sağaldı. Ertəsi gün çörək bişirdi.

Heç kim təşəkkür etmədi. Təşəkkür lazım deyildi. İş görülmüşdü, bu kifayət idi.

Başqa bir gün poçt işçisi xəstələndi. Məktublar paylanmadı. İnsanlar gözləyirdi. Müəllim gördü ki, məktublar gözləyir. Götürüb ünvanlara çatdırdı.

Poçt işçisi sağalandan sonra soruşdu:

- Niyə payladın?

- Çünki paylanmalı idi və bu mənim əlimdən gəlirdi.

Həkim xəstələnəndə çörəkçi xəstəxanaya getdi. Dərman yox idi, amma əli var idi. Xəstələrə su verdi, qızdırması olanların alnına soyuq kompres etdi. Bəzən bu da müalicədir.

Heç kim peşəkar deyildi. Amma hamı lazım olanı edirdi.
Sistem yox idi. Ehtiyac var idi. Ehtiyac sistemdən güclüdür.
Həyat davam edirdi. İnsanlar bir-birinə baxırdı, ehtiyac
olduqda əl uzadırdı. Söz az idi, əl çox idi. Və bu kifayət idi.

Dördüncü Həftə

Axşam qaranlığı çökəndə poçt işçisi balıqçının evinə tərəf yola düşdü. Müəllim deyən kimi - “bu axşam hamımız balıqçıda toplaşacağıq, sən də gəl” - o, getməyi qərara aldı. Çünki getmək qalmaqdan yaxşı idi. Artıq tənhalığa dözə bilmirdi. Uzun müddətlik tənhalıq, dörd həftəlik sükut, iki həftəlik gözləmə... Gözləmək də nəhayət tükənir.

Yol boyu düşündü ki, bəlkə də, tənhalıq insanın öz seçimidir. Biz tənha qalmaq istəyirik, sonra isə tənhalıqdan şikayət edirik. Sanki özümüzdən qaçıırıq, amma heç yerə qaça bilmirik, çünki özümüz hər yerdə bizimlə gəlir.

Balıqçının evi sahilə yerləşirdi. Daş və qumlu yol boyunca gedərkən soyuq külək üzünü kəsirdi. Dəniz heç vaxt isti olmur, hətta yayda belə. Soyuqluq onun təbiətindədir. Ona görə də balıqçılar tez qocalır - soyuqdan, küləkdən, rütubətdən. Dəniz ömür aparır, amma heç nə demədən aparır. Səssizdir, amma qəddar.

Qapı açıq idi, içəridə işıq yanırdı. Ocaqda yanan odunun qoxusu bayıra qədər gəlirdi. Bu qoxu onda xatirələr oyatdı - ev, təhlükəsizlik, istilik. Hiss etdiyi duyğunun nə olduğunu dəqiq bilmirdi. Bəlkə, kədər, bəlkə, həsrət, bəlkə də sadəcə yorğunluq. Yoxsa qoxular bizə yalan deyir? Biz ev deyirik, amma ev nədir ki? Dörd divar və bir dam. Təhlükəsizlik isə heç vaxt olmayıb, sadəcə özümüzü aldadırıq.

İçəri girəndə balıqçını masanın başında gördü. Əlində tor var idi, toxuyurdu. Əlləri sürətlə, məharətlə hərəkət edirdi. Tor toxumaq sənətdir. Balıqçı bu sənəti babasından öyrənmişdi,

ona da öz babası öyrətmişdi. Bu bilik əsrlərdən gəlir, qanda yaşayırdı. Amma biliklər də ölür nəhayət, çünki heç nə əbədi deyil, hətta ənənələr belə.

Müəllim küncdə oturmuşdu, əlindəki stəkandan isti çay içirdi. Qalxan buxar havada əriməkdə idi - görünən, amma tutula bilməyən bir şey, həyat kimi.

- Otur, - dedi balıqçı.

Poçt işçisi oturdu. Stulun cırıltısı onu rahatladır. Səs hər şeyi reallaşdırır. Səssizlik yuxu kimi qeyri-realdır.

Bir müddət heç kim danışmadı. Od çırtılıdayırdı, külək pəncərəni silkələyirdi, dalğalar sahilə vuraraq geri çəkiliirdi. Bu səslər kifayət idi. Sükut da söhbətdir bəzən, hətta ən dürüst söhbət. Çünki sözlər yalan deyir, amma sükut yalan deyər bilməz.

Sonra balıqçı danışmağa başladı, əllərini dayandırmadan:

- Bu səhər dənizə getdim. Qayığa mindim, torları atdım, üç saat gözlədim. Bir dənə olsun balıq tora düşmədi.

Əllərini dayandırdı, tora baxdı.

- Qəribədir, çünki balıq var, həmişə balıq var. Amma bu səhər heç biri tora gəlmədi. Sanki bildilər ki, mən oradayam və qaçdılar. Yox, qaçmadılar... Sadəcə gəlmədilər. Gəlməmək də seçimdir axı. Bəlkə də, balıqlar bizim bilmədiyimiz bir şey bilir. Bəlkə də, toru görmürlər, amma hiss edirlər. Təhlükəni hiss etmək instinktdir. Biz insanlar bu instinkti itirmişik. Biz tələyə giririk və deyirik ki, bunu özümüz seçdik.

Müəllim çayını yavaş-yavaş içdi. Çay soyuyurdu. Soyuq çay dadlı deyil, amma yenə də içilir. Çünki çay içmək adətdir və adət davam edir, hətta mənanı itirdikdə belə.

- Balıqlar da bilir, - dedi müəllim düşüncəli. - Bilir ki, tor tutacaq, ona görə uzaq durur. Bu ağıldır. Balıqlar ağıllıdır, bəzən insanlardan daha ağıllı. Çünki onlar sadədir. Sadəlik ağıl deməkdir. Biz isə mürəkkəbik, özümüzü çaşdırırıq, özümüzlə yalan deyirik, özümüzü inandırırıq ki, bilmədiyimiz şeyləri bilirik.

Stəkanı masaya qoydu.

- Məktəbdə uşaqlara dərs keçirəm. Tarix dərsi. Amma tarix nədir ki? Keçmişin yalan hekayəsidir. Biz deyirik ki, bu belə olub, amma heç kim bilmir, necə olub. Biz sadəcə yazılanı oxuyuruq, yazılan isə qalibin yazdığıdır. Məğlubların tarixi yoxdur. Ona görə uşaqlara nə öyrədirəm? Yalan öyrədirəm. Amma başqa nə öyrədə bilərəm? Həqiqət yoxdur ki.

Balıqçı başını tərpətdi. Uzun müddət susdu, sonra dedi:

- Həqiqət yoxdursa, tarix də yoxdur. Amma biz varıq. Və bu kifayətdir.

Toxumağı dayandırdı, toru əlində işığa tutdu, baxdı.

- Bilirsənmi, tor toxumaq dua etməyə bənzəyir. Əllərin hərəkət edir, düyün qururursan, sonra başqa düyün, sonra başqa. Və hər düyündə bir ümid var. Ümid ki, bu tor balıq tutacaq. Amma ümid də aldadır. Ümid ən böyük yalandır. Çünki ümid gələcəyə baxmağı öyrədir, gələcək isə heç vaxt gəlmir. “Gələcək” dediyimiz an gələndə artıq “indi” olur, sonra “keçmiş”. Biz heç

vaxt gələcəkdə yaşamırıq, amma hər zaman gələcək haqqında düşünürük. Bu dəlildir.

Poçt işçisi pəncərədən bayıra baxdı. Qaranlıq idi, heç nə görünmürdü. Amma dalğaların səsi gəlirdi - ritmik, fasiləsiz. Dalğalar heç vaxt yorulmur, çünki məqsədləri yoxdur. Məqsəd yorğunluq gətirir, məqsədsizlik isə sonsuzluq deməkdir.

- Biz nə edirik? - deyə soruşdu. - Dörd həftədir dövlət yoxdur, amma biz hələ də işimizə gedirik. Mən zərf daşıyıram, sən balıq tutmağa gedirsən, o dərs keçir. Niyə? Dövlət yoxdur, amma biz sanki varmış kimi davranırıq. Sanki heç nə dəyişməyib.

Stulda əyləşdi, irəli əyildi.

- Zərf daşıyıram. Amma kimə daşıyıram? Heç kim oxumur. Zərfləri götürürlər, bir kənara qoyurlar, unudurlar. Bəlkə də, açmırlar heç. Çünki zərflərdə nə var? Ödəniş bildirişləri, rəsmi məktublar, dövlət sənədləri. Amma dövlət yoxdur. Deməli, zərflərdə heç nə yoxdur. Mən boşluq daşıyıram. Məna olmayan bir işi edirəm. Amma davam edirəm. Niyə?

- Başqa nə edək? - dedi müəllim.

- Heç nə. Oturub gözləyə bilərik.

- Gözləmək də bir işdir. Amma gözləmək özü məqsəd ola bilməz. Gözləmək nə üçünsə olmalıdır. Sən nə üçün gözləyirsən?

Poçt işçisi uzun müddət cavab vermədi. Od çırtıldaırdı. Sonra cavab verdi:

- Bilmirəm. Bəlkə də, dövlət qayıtsın deyə. Bəlkə də, hər şey əvvəlki kimi olsun deyə. Amma bilirəm ki, qayıtmayacaq. Qayıda bilməz. Çünki dövlət dediyimiz şey nədir ki? Bir fikir. Razılıq. Biz hamımız razılaşmışıq ki, bu var. Amma razılıq pozulanda nə qalır? Heç nə. Və indi heç nə var. Biz heç nə üçün gözləyirik.

Balıqçı yenə toxumağa başladı. Əlləri işləyirdi, tor uzanırdı. Hər hərəkət məharət, hər düyün təcrübə idi.

- Dövlət qayıtmayacaq, - dedi sakit səsle. - Amma biz qalacağıq. Qaldıqca yaşamalırıq. Yaşamaq üçün iş lazımdır.

Əllərini dayandırmadı, danışarkən toxuyurdu.

- Mən balıq tuturam, çünki başqa nə edəcəyimi bilmirəm. Amma, əslində, bilirsənmi niyə balıq tuturam? Çünki babam balıq tutub. Onun babası da balıq tutub. Beləcə geriye gedirəm əsrlərlə. Mən özüm seçməmişəm bu işi. Bu iş məni seçib. Və indi bunu edirəm, çünki bilirəm, necə etməyi. Bilik zindan kimidir, çıxma bilmirsən. Öyrəndiklərin səni məhbus edir.

- Mən də, - dedi müəllim. - Dərs keçirəm, çünki başqa nə edəcəyimi bilmirəm. Amma dərs keçmək nədir? Bildiyin şeyi başqasına vermək. Amma mən nə bilirəm? Heç nə bilmirəm. Sadəcə kitablarda yazılanları bilirəm. Kitablar isə başqa kitablardan yazılıb. Və beləcə gedir geriye. Heç kim əsl mənbəyə çatmır. Biz sadəcə təkrar edirik. Əks-səda kimi. Əks-səda öz səsimiz deyil, başqasının səsinin əksidir. Biz də beləyik.

Poçt işçisi düşündü:

- Deməli, biz işimizi edirik, çünki başqa iş bilmirik? Biz məhbusuq? Öz biliklərimizin məhbusu?

- Bəli, - dedi müəllim. - Amma məhbusluq da azadlıqdır. Əgər başqa yol bilmirsənsə, bildiyini etmək azadlıqdır. Çünki seçim illüziyadır. Biz heç vaxt seçmirik. Biz sadəcə edə biləcəyimizi edirik. Və buna seçim deyirik.

- Bu kifayətdirmi? - deyə soruşdu poçt işçisi.

- Kifayət etmək nədir? - dedi müəllim. - Kim müəyyənləşdirir nəyin kifayət olduğunu? Biz özümüz üçün yaşayırıq, yoxsa başqası üçün? Əgər özümüz üçündürsə, onda kifayətliyi öz daxilimizdə axtarmalıyıq. Əgər başqası üçündürsə, onda heç vaxt kifayət olmayacaq. Çünki başqasının tələbi sonsuzdur.

- Bilmirəm, - dedi poçt işçisi. - Amma indi kifayətdir. İndi, bu an. Bu söhbət. Bu otaq. Bu kifayətdir, çünki başqa heç nə yoxdur. Gələcək yoxdur, keçmiş yoxdur, indi var. Və indi olması kifayətdir.

Yenə sükut oldu. Od çırtılıdayırdı, külək pəncərəni silkələyirdi. Bu səslər otağı doldurdu. Artıq boş deyildi, səslərlə dolu idi. Və səslər də varlıqdır, görünməyən varlıq.

Poçt işçisi ayağa qalxdı:

- Gedirəm.

- Qal, - dedi balıqçı. - Çöl qaranlıqdır.

- Qaranlıq qorxulu deyil. Qaranlıq sadəcə qaranlıqdır. Işığın olmaması. Amma işıq da nədir ki? Dalğa. Hərəkət. Enerji. Və biz bu enerjini görürük, deyirik. Amma biz heç nə görmürük.

Biz sadəcə beynimizin bizə göstərdiyini görürük. Beyin isə yalan deyə bilər. Bəlkə də, qaranlıq yoxdur, biz sadəcə görmək istəmirik.

Çıxdı və qapını açıq buraxdı. Gecənin havası soyuq idi. Ulduzlar göydə parıldayırdı - çox ulduz. Heç biri dövlətə aid deyildi, hamısı heç kimə aid deyildi. Bu yaxşı idi.

Çünki mənsub olmamaq azadlıqdır. Biz hamımız bir yerə mənsub olmaq istəyirik - vətənə, dövlətə, ailəyə, cəmiyyətə. Amma mənsub olmaq bağlanmaq deməkdir. Və bağlı olan azad deyil. Ulduzlar azaddır, çünki heç kimə mənsub deyil. Biz də azad ola bilərik, əgər mənsub olmamağı öyrənsək.

Evə tərəf yeriyərkən bu barədə düşündü. Və düşündü ki, düşünmək də məhbəslükdür. Çünki düşüncələr də bizi tutur, buraxmır. Amma buraxılmaq istəyirikmi? Yoxsa tutulmaq istəyirik? Bəlkə də, biz özümüz özümüzü həbs edirik və açarı itirmiş kimi davranırıq. Açar isə hər zaman cibimizdə olub.

Birinci Ay

Fermer şəhərdən kənarda yaşayırdı, düzənlikdə, torpaq və göy arasında. Evi kiçik idi, daş divarları vardı, damı qırmızı kirəmitdən. Pəncərələri dar idi, çünki külək güclü olurdu buralarda. Geniş pəncərə bu küləklərdə çox da işə yaramırdı.

İçəridə iki otaq var idi - biri yatmaq üçün, biri yemək üçün. Ayrı otaq lazım deyildi, çünki tək yaşayırdı.

Tək yaşayırdı, amma həmişə belə olmamışdı. Əvvəllər arvadı var idi və uşağı. Oğlu var idi. Amma arvadı öldü beş il əvvəl, xəstəlikdən. Xəstəxana uzaq idi və gec çatdılar. Tez çatsalar da, bir faydası olmayacaqdı, çünki dərman bahalı idi və onların pulu az. Arvadı öldü və fermer tək qaldı uşaqla.

Uşaq böyüdü və şəhərə getdi, iş tapmağa. Çünki torpaq pul vermir. Torpaq yemək verir, amma pul yox. Pulsuz şəhərdə yaşamaq olmur. Uşaq getdi və fermer tək qaldı.

Hər səhər torpağı şumlayırdı - xış və öküz ilə. Öküz qoca idi və yavaş hərəkət edirdi, amma güclü idi. Güc yaşla azalmır, bəzən artır.

Torpaq da qoca idi, əkilməkdən və qarşılıqsız verməkdən yorulmuşdu, amma yenə məhsul verirdi. Çünki torpağın xarakteri budur - vermək, həmişə vermək, hətta heç nə almasa belə.

Bəlkə, elə buna görə də torpağa “ana” deyirlər. Ana torpaq. Ana da belə verir - qarşılıqsız. Süd verir, əmək verir, zaman verir, qan verir, can verir. Heç nə istəmir əvəzində. Çünki bu onun təbiətidir. Vermək, sadəcə vermək. Torpaq da belə. Toxum atırsan, məhsul çıxarır. Heç nə soruşmur, heç nə tələb etmir. Sadəcə verir. Və bu kifayətdir.

Bəzən şumlamağı dayandırır düşündü. Torpağın üzərində dayanıb baxırdı əllərinə. Torpaq qara idi, əlləri də qara. Torpaq dərisinə hopmuşdu, dırnaqların altına, əlindəki dərin izlərin

arasına. Heç nə ilə təmizlənmirdi artıq. Amma bu kir deyildi. Torpaq kir deyil. Torpaq varlıqdır. Biz torpaqdan gəlmişik, torpağa qayıdacağıq. Arada nə edəcəyik? Torpaqda yaşayacağıq. Torpağı işləyəcəyik. Torpaq bizə yemək verəcək. Biz torpağa ölüm verəcəyik. Mübadilə. Ədalətli mübadilə.

Toxum əkirdi - pomidor, xiyar, kələm, kartof. Torpaq hansı toxumu əkdiyini bilmirdi. Torpaq üçün fərqi yoxdur, sadəcə qəbul edir və böyüdür. Bu ədalətdir. Torpaq ən ədalətli şeydir, çünki hər kəsə eyni baxır - varlıya da, kasıba da. Torpaq sual vermir ki, əkirsən, sadəcə əkməyə icazə verir.

Fermer düşünürdü ki, insan da belə olmalıdır. Torpaq kimi. Qəbul etməli, böyütməli, sual verməməli. Amma insan belə deyil. İnsan sual verir, şübhə edir, seçir. İnsan ədalətli deyil.

Ona görə dünya ədalətli deyil. Torpaq ədalətlidir, amma torpaq qərar vermir. Qərar verən ədalətli ola bilmir.

Məhsul yığanda bir hissəsini özünə saxlayırdı, bir hissəsini bazara aparıb satırdı. Bazar hər cümə qurulurdu. Fermer məhsulu yük arabasına yükləyib gedirdi, at arabanı çəkirdi. Yol uzun idi - üç saat, bəzən dörd. Atın əhvalından asılı idi bu. Atın da əhvalı olur. Heyvanlar da hiss edir, sadəcə danışmır.

Yol boyu fermer atla danışırırdı. At cavab vermirdi, amma dinləyirdi. Dinləmək cavabdan daha vacibdir bəzən. Danışmaq asandır, dinləmək çətinidir. Çünki dinləmək səbir tələb edir. At səbirlidir. Ona görə at müdrikdir. Biz səbirsizik, ona görə axmağıq.

Məhsulu bazarda satırdı, tərəzidə çəkirdilər kiloqramla. Qiymət deyirdilər, pul verirdilər. Fermer pulu alıb evə qayıdırdı. Pulun bir hissəsini saxlayırdı, bir hissəsini dövlətə verirdi. Bunun adına vergi deyirdilər.

Vergi nə üçündür? Yol üçün, xəstəxana üçün, məktəb üçün. Amma yol xarab idi, xəstəxana uzaq idi, məktəb də. Deməli, vergi nə üçün verilir? Bilmirdi. Amma vergi vermək məcburiyyət idi. Verməsən, həbs edirdilər. Heç kim həbs olunmaq istəmir.

Fermer düşünürdü ki, vergi qorxudan ödənilir. Qorxudan edilən heç bir şey yaxşı deyil. Sevgidən edilənlər yaxşıdır. Amma cəmiyyət sevgi üzərində qurulmur, qorxu üzərində qurulur. Qorxu güclüdür, çünki qorxu instinktdir. Sevgi isə seçimdir. Instinkt həmişə seçimdən güclüdür.

İndi isə bu ay bazara getdikdə gördü ki, heç kim yoxdur. Tərəzilər boş qalıb. Sanki hamı birdən yox olub. Yoxsa heç vaxt olmayıb? Fərqi yoxdur artıq. Yük arabası ilə pomidor gətirmişdi - qırmızı pomidor, təzə, dünən axşam özü dərmişdi. Pomidor tağının yaşıl rəngi hələ də əllərində idi. Amma satacaq adam yox idi.

Bir saatdan çox gözlədi, oturdu arabanın yanında. At otlayırdı, fermer göyə baxırdı. Buludlar var idi, ağ buludlar, yavaş hərəkət edirdilər. Buludlar heç yerə heç vaxt tələsmir.

Fermer düşündü ki, bəlkə də, buludlar ən ağıllısıdır. Çünki tələsmirlər. Biz tələsirik, hara gedəcəyimizi bilmədən. Buludlar tələsmir, çünki bilir ki, nə qədər tələssə də, külək aparacaq,

hara aparmalıdırsa. Biz isə külək deyilik özümüzə, qaçıraq özümüzdən, çatırıq özümüzə. Dairə. Mənasız dairə.

Bir qadın yaxınlaşdı, əlində səbət var idi, boş səbət. Baxdı pomidorlara.

- Pomidor lazımdır? - deyə soruşdu fermer.

Qadın dayandı, baxdı.

- Pulun var?

- Yox.

Fermer düşündü, sonra dedi:

- Onda götür.

Qadın təəccüblə baxdı:

- Pulsuz?

- Bəli, götür.

Qadın iki pomidor götürdü və getdi. Pul vermədi. Fermer gözlədi ki, bəlkə, qayıdıb verəcək. Amma qayıtmadı.

Fermer onun arxasınca baxdı. Düşündü: pul olmayanda nə olur? Heç nə olmur. Pomidor var idi, indi yoxdur. Pul var idi, indi də var - sadəcə verilməyib. Amma nə dəyişdi? Qadın pomidor apardı, evə gedib yeyəcək. Pomidorun məqsədi də budur - yeyilmək. Pul sadəcə vasitədir, məqsəd deyil. Vasitə olmayanda məqsəd özü qalır. Bu sadə məntiqdir. Bəs niyə bu qədər çətin görünür?

Daha bir nəfər gəldi - yaşlı kişi. O da götürdü. Sonra başqası, gənc qız. O da götürdü. Heç kim pul vermədi. Fermer başa düşdü ki, pul bitib. Pul deyilən şey qurtarıb. Pulsuz nə etməli? Bilmirdi.

Amma hiss edirdi ki, nəse dəyişir. Pul yox olduqda nə qalır? İnsan qalır. Ehtiyac qalır. Məhsul qalır. Bunlar həmişə var idi. Pul sonradan gəldi. Deməli, pulsuz da yaşamaq olar. Əvvəllər yaşayıblar. İndi də yaşamaq olar. Sadəcə, unutmuşuq necə.

Axşam arabada hələ pomidor vardı, çox pomidor. Fermer küçənin kənarına düzdü, səliqəli. Hər birini yerə qoydu və bir kağız yapışdırdı. Yazdı: "Götürün". Başqa heç nə yazmadı. Çünki başqa nə yazmaq olar?

Evə qayıdarkən düşündü. Bu kağız nədir? Dəvət. İcazə. Etibar. Mən sizə etibar edirəm, siz də məhsulumu götürün. Etibar olmadan heç nə olmur. Pul da etibardır, əslində. Biz pula etibar edirik ki, dəyər var. Amma pul yox olanda etibar bir-birimizə olmalıdır. Və bu çətindir. Çünki kağıza etibar etmək asandır, insana çətindir.

Evə çatanda qaranlıq düşmüşdü. Od yandırdı, yemək bişirdi - kartof və soğan. Sadə yemək, amma doyurucu. Yeyərkən düşündü ki, sabah nə edəcəm? Torpağı şumlayacam, toxum əkəcəm, məhsul yığacam. Amma satmayacam, çünki almaq olmur. Deməli, vermək qalır.

Vermək daha yaxşıdır mı almaqdan? Bəlkə. Bilmirdi, amma hiss edirdi. Çünki vermək asanlıq gətirir. Almaq ağırlıq yaradır. Vermək azad edir, almaq bağlayır. Biz də bir şey alırıq, borca

giririk. Borc yalnız pul borcu deyil. Borc hissi də var. Verdikdə heç nəyin borcu qalmır. Azadsan.

Səhər açılanda yenidən şəhərə getdi baxmağa. Pomidorlar yox idi, hamısı götürülmüşdü. Kağız hələ orada idi və altına bir cümlə əlavə olunmuşdu, başqa əl yazısıyla: "Təşəkkürlər".

Amma yeşiklərdə başqa şeylər də var idi. Onun olmayan, amma artıq onun olan şeylər. Balıq var idi, təzə tikilmiş paltar var idi, bir parça pendir var idi. Pomidorun qarşılığında verilə bilən nə varsa, vermişdilər.

Bu fermeri rahatlatdı. Pul heç vaxt belə hiss verməmişdi, amma bu verdi.

Çünki bu real idi. Pul abstraksiya idi, rəqəm idi, simvol idi. Amma balıq real idi. Paltar real idi. Təşəkkür hiss idi, əlaqə idi. İki insan arasında əlaqə. Mən sənə verdim, sən mənə verdin. Bu mübadilə həqiqidir. Pulla mübadilə həqiqi deyil, yalan mübadilə idi. Pul aradan götürüldü, həqiqi mübadilənin dadını aldı.

O gün poçt işçisini tapdı və soruşdu:

- Pul işləmirmi artıq?
- Bilmirəm, - dedi poçt işçisi.
- Bəs mən necə məhsulumu satım?
- Satma, ver.
- Versəm, mən nə yeyəcəyəm?
- Başqaları da verəcək.

- Əgər verməsələr?

- Onda verməzsən sən də.

Fermer bu məntiqə baxdı. Dairəvi idi, amma işləyirdi. Dairəvi məntiq də məntiqdir, düz məntiq qədər. Bəlkə, daha yaxşı, çünki dairədə başlanğıc yoxdur, hamı bərabərdir.

Amma dairənin problemi də budur. Kimsə dairəni pozarsa, hamısı pozulur. Dairə etibara əsaslanır. Hamı verməlidir. Bir nəfər verməsə, sistem çökür. Düz məntiq fərqlidir. Düz məntiqin başlanğıcı və sonu var. Kontrol var. Məcburiyyət var. Dairədə məcburiyyət yoxdur, seçim var. Və seçim risklidir.

Həmin axşam fermer bir kisə buğda götürüb çörəkçiyə apardı. Dükən açıq idi, amma içəridə heç kim yox di. Fermer buğdanı içəri qoydu, diqqətlə, sanki çox qiymətli bir şeymiş kimi. Çıxıb getdi, gözləmədi. Çünki gözləmək lazım deyildi artıq. Güvən var idi. Güvən görmədən də mövcud olur.

Yolda düşündü: "Bu etdiyim nədir? Axmaqlıq, yoxsa müdriklik? Buğdanı qoydum, gəldim. Bəlkə də, heç çörəkçi götürməyəcək, başqası götürəcək, oğurlayacaq.

Amma bu oğurluq deyil - çünki mən öz ürəyimlə, könüllü qoymuşam. Oğurluq sahibinin razılığı olmadan bir şeyi götürməkdir. Mən isə razılıq vermişəm. Bu, paylaşmaqdır, bağışlamaqdır."

Səhər gəldikdə kisə boş idi və yanında iki ədəd təzə çörək vardı. Çörəyin üstündə qeyd var idi, sadə qeyd: "Sağ ol". Fermer çörəkləri evə apardı. Yedikdə dad başqa idi, pulla alınan çörəkdən fərqli. Daha dadlı idi.

Bəlkə də, pulsuz olduğu üçün idi. Bəlkə də, qayğıyla bişirilib. Bilmirdi, amma yaxşı idi. Və yaxşı olması kifayət idi. Biz həmişə niyə sualını veririk. Niyə yaxşıdır? Əhəmiyyəti yoxdur. Yaxşıdır, bu kifayətdir.

Çörəyi yeyərkən düşündü ki, bu sistem işləyir. Mən buğda verdim, o çörək verdi. Mən yedim, o da yeyəcək. Hamı yeyir. Heç kim aç qalmır. Bu kommunizmdir? Yox, kommunizmdə məcburiyyət var. Bu anarxizmdir? Yox, anarxizmdə qaydalar yoxdur. Bəs nədir onda?

Bu sadəcə təbiilikdir. Təbiətdə belə olur işlər. Ağac meyvə verir, quş yeyir, toxum səpir, ağac böyüyür. Dairə. Heç kim pul istəmir. Heç kim sual vermir. Sadəcə verir, alır, verir. Biz təbiətdən ayrılmışıq - pul icad etməklə. Pul süni dairədir. İndi süni dairə qırıldı və təbii dairə qayıdır. Bəlkə də, bu yaxşıdır. Bəlkə də, biz əvvələ qayıtmalıyıq, irəli getmək üçün.

Həkim xəstəxanada işləyirdi.

Xəstəxana kiçik idi, dörd otaqlı. Hər gün səhər işə gedirdi, xəstələrə baxırdı. Amma son bir həftədir heç kim gəlmirdi.

Düşündü: “Bəlkə, hamı sağalıb? Yoxsa xəstə olmaq da dövlətə bağlıdır?”

Günortadan sonra bir uşaq gətirildi. Qolu sınımışdı. Gətirən qadın anası idi.

- Sağalt onu, - dedi ana.

- Qarşılığında verməyə bir şeyiniz var?

Ana duruxdu:

- Yox.

Həkim düşündü. Hippokrat andı yadına düşdü: "Zərər vermə."
Amma sağaltmaq zərər deyil, yardımdır.

- Pul lazım deyil, - dedi.

Həkim uşağın qolunu düzəltdi, gips qoydu. Ana ağladı.

- Mən sənə nə verə bilərəm? - dedi.

- Heç nə.

- Amma mən borc altında qalmaq istəmirəm.

- Borc yoxdur. Sadəcə bir gün sənin yardımına ehtiyac olar, edərsən.

Ana başı ilə təsdiq etdi və getdi.

Həkim o gündən sonra xəstələrə baxmağa davam etdi. Heç kim pul vermədi. Bəziləri yemək gətirdi, bəziləri odun, bəziləri heç nə.

Bir gün poçt işçisi ona rast gəldi.

- Sən hələ işləyirsən? – deyə soruşdu.

- Bəli.

- Pul almırsan?

- Yox.

- Bəs niyə işləyirsən?

- Çünki başqa nə edəcəyimi bilmirəm. Və, bəlkə də, işləmək özü məqsəddir, nəticə yox.

Çörəkçi hər gün səhər erkən qalxır, xəmir yoğurur, çörək bişirirdi. Amma artıq satmaq yox idi. Sadəcə bişirir və dükanın qarşısına qoyurdu.

İnsanlar götürürdü. Bəziləri əvəzində nəşə qoyurdu - kartof, pendir, süd. Bəziləri heç nə qoymurdu.

Saymırdı. Saymağın mənası yox idi.

Bir gün müəllim gəldi.

- Sən niyə hələ çörək bişirirsən? - dedi.

- Çünki insanların ehtiyacı var.

- Amma sənə nə fayda var?

- Fayda nədir?

Müəllim güldü:

- Bilmirəm. Düşünürdüm ki, sən bilirsən.

- Mən də bilmirəm. Amma hər səhər əlim xəmirə dəyəndə hiss edirəm ki, hələ yaşayıram.

İkinci ay

Ölüm də gəldi.

Qoca bir adam öldü. Adı var idi, yoxsa yox idi? Heç kim dəqiq xatırlamırdı. O, küçənin kənarındakı evdə tək yaşayırdı.

Onu qonşu tapdı. Yatağında uzanmışdı sakitcə. Sanki yuxuya getmişdi və oyanmağı unutmuşdu.

Qonşu poçt işçisini çağırırdı.

- Nə edək? - dedi.

- Dəfn etmək lazımdır.

- Kimlər edəcək?

- Bilirik.

- Bilirik, kim?

- Biz.

Poçt işçisi müəllimi, balıqçını, dərziyi çağırırdı. Hamısı gəldi. Həkim də gəldi, yoxladı.

- Ölüb, - dedi.

- Nədən?

- Qocalıqdan. Ya da yorğunluqdan. Ya da sadəcə yaşamaq müddəti qurtardığı üçün.

Onlar qocanı yuyub ağ paltara bürüdülər. Ağ paltarı dərzi tikdi. Qarşılıqsız.

- Bir şey tələb edə bilməzdim, - dedi. - Ölü nəşə verə bilməz.

Müəllim dedi:

- Diri də vermir artıq.

Heç kim soruşmadı ki, hansı məzhəbdən olub. Heç kim axtarmadı ki, sənəd lazımdır, icazə lazımdır, rəsmi prosedur lazımdır. Çünki ölüm prosedur tanımır. Ölüm bürokrasiyanı gözləmir. Və onlar da gözləmədilər.

Dövlət yox idi. Yoxsa var idi? - Bunu heç kim xatırlamadı. Xatırlamaq da istəmədilər. Çünki dövlət ölüm üçün də vergi istəyirdi, razılıq istəyirdi, kağız istəyirdi. Amma bu adamların nə vergiləri var idi, nə də vaxtları. Ona görə dövlətsiz dəfn etdilər.

Din də yox idi. Bəlkə də, var idi, amma o qədər uzaqda idi ki, buraya çatmırdı. Din mərasim istəyirdi, qaydalar istəyirdi, əzbər sözlər istəyirdi. Amma bu adamların əzbərlədiyini heç nə yox idi. Ona görə dinsiz dəfn etdilər.

Və bu, absurd idi. Çünki ölüm mərasim istəmir, ölüm qaydalar istəmir. Ölüm sadəcə baş verir. Və bu adamlar da sadəcə buna tabe oldular.

Qəbiristanlıq şəhərin kənarında idi. Onlar cənazəni arabaya qoyub apardılar. Yol uzun idi, amma heç kim yorulmadı.

Yorulmaq üçün səbəb lazım idi, səbəb üçünsə məqsəd. Məqsəd isə sadə idi: dəfn et və qayıt.

Qəbiristanlığa çatanda gördülər ki, heç kim yoxdur. Məzar qazacaq adam, haqqını almadan dua oxumayacaq müqəddəs peşəkar, ağlayacaq yaxınlar - heç kim.

Balıqçı kürək götürdü.

- Mən qazaram, - dedi.

- Sən balıqçısan, məzar qazacaq deyilsən.

- Mən burada balıqçı deyiləm artıq. Sadəcə kürək tutan adamam.

O qazdı. Torpaq sərt idi, amma təslim oldu. Hər şey gec-tez təslim olur.

Heç kim demədi ki, qəbir şimal tərəfə baxmalıdır. Heç kim demədi ki, müəyyən dərinlik lazımdır, müəyyən ölçü lazımdır. Çünki torpaq ölçü tanımır. Torpaq istiqamət tanımır. Torpaq sadəcə qəbul edir. Və onlar da sadəcə torpağın istəyinə boyun əydilər.

Sistem onlara deməmişdi ki, necə dəfn etmək lazımdır. Adətlər onlara öyrətməmişdi ki, nə vaxt ağlamaq, nə vaxt susmaq lazımdır. Rituaallar onlara göstərməmişdi ki, hansı sözləri demək, hansı hərəkətləri etmək lazımdır. Ona görə onlar heç nə deməyib, heç nə etmədilər. Sadəcə orada durdular və bu kifayət idi.

Cənazəni yerə qoydular. Heç kim dua bilmirdi. Ona görə müəllim bir şey dedi:

- Sən burada idin. İndi yoxsan. Biz də bir gün yox olacağıq. Amma indi biz buradayıq. Və bu kifayətdir.

Hamısı susdu. Sükut da dua idi.

Torpağı üstünə tökdülər. Daşsız məzar düzəltdilər. Daş lazım deyildi. Çünki heç kim gəlib oxumayacaqdı.

Heç kim demədi ki, daş lazımdır, yazı lazımdır, xatirə lazımdır. Xatirə nədir ki? Daşa həkk olunmuş ad? Tarixlər? Doğuldu, öldü, arada nəsə yaşadı? Bu, məna deyil. Bu, sadəcə sistemin özünü təsdiq etmək üçün icad etdiyi bir yalandır. Sanki daş olmazsa, insan mövcud deyilmiş kimi. Sanki yazı olmazsa, həyat olmamış kimi.

Amma həyat olmuşdu. Və indi qurtarmışdı. Və bu, hər hansı bir daşın təsdiq edə biləcəyindən daha dəqiq idi.

Geri qayıdanda poçt işçisi dedi:

- Biz din xadimi deyilik, amma dəfn etdik. Biz ailə deyilik, amma ağladığ. Biz heç nəyik, amma etdik.

Müəllim cavab verdi:

- Bəlkə də, elə bu, insan olmaqdır.

Dərzi əlavə etdi:

- Sistem bizə demədi ki, bunu etmək bizim borcumuzdur. Adət bizə öyrətmədi ki, bunu etmək ənənədir. Din bizə əmr etmədi ki, bunu etmək fərzdır. Biz sadəcə etdik. Çünki edilməli idi. Və bu, bütün sistemlərdən, bütün adətlərdən, bütün dinlərdən daha çox məna kəsb edir.

Balıqçı başını tərپətdi:

- Əgər bir işi etmək üçün əmrə ehtiyac varsa, deməli, o işi etməyə dəyməz. Əgər bir işi etmək üçün qaydaya ehtiyac varsa, deməli, o iş onsuzda əvvəldən qaydalıdır. Biz heç nəyə ehtiyac duymadıq. Sadəcə etdik.

Həmin həftə daha iki nəfər öldü. Biri uşaq - qızdırmadan. Həkim əlindən gələni etdi, amma dərman yox idi. Dərman gətirən yox idi. Əczaxana bağlı idi.

Ana uşağı qucaqladı və ağladı. Heç kim ona təsəlli vermədi. Çünki təsəlli yalandır və yalan da bir növ ölümdür.

Heç kim demədi ki, “yuxarıdakılar” belə istədi. Heç kim demədi ki, qismət belə imiş. Heç kim demədi ki, o indi daha yaxşı yerdədir. Çünki bu sözlər heç nəyi yüngülləşdirmir. Bu sözlər sadəcə sistemin, dinin, adətlərin insanlara öyrətdiyi təskinlik yamaqlarıdır. Sanki ölümü bəhanələndirməklə ölüm daha az ölüm olur.

Amma ölüm bəhanə istəmir. Ölüm izahat istəmir. Ölüm sadəcə baş verir. Və bu ana da bilirdi ki, heç bir söz, heç bir dua, heç bir ritual onun uşağını geri qaytarmayacaq. Ona görə də hamı susdu. Və sükut bütün dualardan daha doğru idi.

Uşağı da eyni qəbiristanlığa apardılar. Balıqçı yenə məzar qazdı. Bu dəfə fermer də gəldi. Əlində gül var idi - öz

həyatindən dərib gətirmişdi. Arvadı ölmədən öncə əkməmişdi bu gülləri.

Uşağın məzarının üstünə gül qoydu.

- Gül solacaq, - dedi biri.

- Bəli, - dedi fermer. - Amma indi təzədir. Və bu kifayətdir.

Heç kim demədi ki, uşaqlar üçün fərqli mərasim lazımdır. Heç kim demədi ki, ağ paltar geyindirmək lazımdır, xüsusi dua oxumaq lazımdır. Çünki uşaq da insan idi. Ölüm də ölüm idi. Fərq yox idi. Fərq olduğunu iddia edən sistemlərdir, rituallardır, adətlərdir. Onlar isə fərq görmədi. Sadəcə dəfn etdilər.

Digər ölən qadın idi. Ürək çatışmazlığından ölmüşdü. Heç kim tanımırdı. Adını da heç kim bilmirdi. Amma onu da dəfn etdilər.

Çünki dəfn etmək yaşayanların borcudur. Ölülərə yox, özlərinə. Dəfn etməsələr, özləri də ölü olardılar.

Heç kim soruşmadı ki, bu qadın kimdir, haradan gəlib, nəyə inanırdı, nə edirdi? Heç kim tələb etmədi ki, sənəd göstərin, qohumlarını tapın, rəsmi qaydada dəfn edin. Çünki bütün bu tələblər absurddur. Sanki insan ancaq kağız olduqda insandır. Sanki ölüm ancaq qeydiyyatdan keçdikdə ölümdür.

Amma ölüm qeydiyyat tanımır.

Sistem olmadan iş görüldü. Din olmadan da hörmət göstərildi. Dövlət olmadan da nizam qorundu. Sanki bütün bu strukturlar,

əslində, heç vaxt lazım olmamışdı. Sanki onlar olmadıqda insanlar məhz insan olurdu.

Üç gün keçdi. Yoxsa üç həftə? Vaxt ölçmək üçün cihaz lazım idi və cihaz işləməliydi. Amma işləyən cihaz yox idi.

Ada dəyişirdi. Yox, ada dəyişmirdi - insanlar dəyişməməyin fərqi nə varırdılar.

Poçt işçisi hər səhər poçta gedirdi. Zərflər gəlirdi - hamısı boş. Bəzən zərflərin üzərində ünvan da olmurdu - sadəcə boş kağız, qatlanmış və möhürlənmiş. Möhür kimindir? Heç kim bilmirdi. Möhürü olanlar möhürləyirdi, möhür olmayanlar gözləyirdi.

Küçələrdə insanlar görünürdü, amma az. Hər kəs evində qalırdı və düşünürdü ki, başqaları çıxacaq. Amma başqaları da evdə qalıb gözləyirdi.

Mağazalar açıq idi, amma satıcılar yox idi. Rəflər dolu idi, amma heç kim götürmürdü. Çünki pul verəcək adam yox idi və pul almaq üçün də heç kim yox idi. Ona görə insanlar içəri girir, nə lazımdırsa, götürür və çıxırdı. Heç kim buna "oğurluq" demirdi, çünki oğurluq adlandırmaq üçün qanun lazım idi, qanun üçün isə qanun yazacaq biri.

Bir gün poçt işçisi gördü ki, çörəkçi dükanının qabağında lövhə asılıb. Üzərində yazılıb: "Heç kim yoxdur."

Dayandı və lövhəyə baxdı. "Heç kim yoxdur" yazısı nə demək idi? Heç kim yoxdur, yoxsa heç kim var idi və o yox idi?

Bəlkə, ikisi də eyni idi.

İçəri girdi. Dükan boş idi. Çörəklər rəfdə düzülmüşdü, amma köhnə idi. Heç kim yeni çörək bişirməmişdi. Axı kimin üçün bişirilməli idi?

Çörəklərdən birini əlinə götürdü. Sərt idi, amma yemək olardı. Dışlədi. Dad var idi. Az, amma var idi. Bu kifayət edirdi.

Bayıra çıxanda gördü ki, qarşı tərəfdə bir qadın dayanıb. Tanımırdı. Ya da tanıyırdı, amma unutmuşdu. Fərqi nə idi?

Qadın ona tərəf gəldi:

- Sən poçtçusan?
- Bəli.
- Mənim üçün məktub var?
- Bilmirəm. Adın nədir?

Qadın düşündü:

- Xatırlamıram, - dedi.
- Onda necə bilim ki, məktub sənindir?
- Əgər boşdursa, deməli, mənimdir.

Poçt işçisi başını tərpətdi. Məntiqli səslənirdi.

- Sabah gəl, baxaram.

Qadın getdi. Addımları səs çıxarmırdı. Sanki yer ilə razılaşmışdı susmağa.

Poçt işçisi evə qayıtdı. Yoxsa evinə qayıtdı? Ev deyilən şey sabit olmalı idi, amma artıq heç nə sabit deyildi.

Pəncərəsindən bayıra baxanda gördü ki, küçədə heç kim yoxdur. Tamamilə heç kim. Sanki bütün ada boşalmışdı. Yoxsa heç vaxt dolu olmamışdı?

Özünə çay dəmlədi. Çay dəmlədi, yoxsa sadəcə isti su içdi? Suda çay yarpağı vardı, amma yarpaq və su birləşib çay olurdu, yoxsa biz onu çay adlandırırıq?

Oturdu və gözlədi. Nəyi gözlədiyi məlum deyildi. Amma gözləmək də bir iş idi və iş olmadan yaşamaq çətin idi.

Gecə pəncərəsindən səs gəldi. Gurultu yox idi, sadəcə... nəsə. Sanki kimsə danışmışdı, amma çox uzaqdan.

Pəncərəyə yaxınlaşdı və qulaq asdı.

Səs küləklə gəlirdi. Külək sözlər daşıyırdı, amma sözlər dağılmışdı. Hərflərə bölünmüşdü. Ancaq bir cümləni eşidə bildi:

"Heç kim gəlmədi."

Geri çəkildi. Külək söyləyirdi, yoxsa o eşidirdi eşitmək istədiyini?

Yatağa uzandı. Yuxuya getdi. Ya da oyaq qaldı və yuxu gördüyünü düşündü. Fərqi nə idi?

Üçüncü ay

Cəmiyyət dəyişməyə başladı. Dövlətsiz, amma fəal.

İnsanlar başa düşdülər ki, yaşamaq üçün onlara dövlət lazım deyil. Bir-birləri lazımdır.

Uzun müddətdən sonra meydana ilk toplantı keçirildi. Heç kim təşkil etməmişdi. Sadəcə hamı bilirdi ki, getmək lazımdır. Və gedirdilər.

Altmış-yetmiş nəfər toplaşmışdı. Hamısı susurdu. Sonra müəllim danışdı:

- Biz buradayıq, çünki burada olmalıyıq. Problem var və həll etməliyik.

- Nə problem? - dedi biri.

- Məktəb, - dedi başqa biri.

- Yol, - dedi fermer.

Və bir çoxu da eyni problemləri sadaladı - o problemləri ki, hər zaman var, hər seçkidə söz verilir, amma heç vaxt həll edilmirdi.

Bəlkə də, bu problemləri həll etmək, ümumiyyətlə, heç lazım deyildi. Çünki əgər bu problemlər həll olunsaydı, onları “həll etməli” olan qurumlar işsiz qalardı. Növbəti seçkilərdə isə artıq danışmağa, vəd verməyə mövzu qalmazdı. Yeni problem tapmaq da asan iş deyil axı. Onsuz da köhnə problemlər tanış idi - hamı bilir, hamı başa düşürdü. Buna görə də hər dəfə eyni məsələləri qabartmaq həm daha rahat idi, həm də risksiz.

Amma indi vəziyyət dəyişmişdi. Artıq hökumət yox idi, seçki yox idi, vəd vermək üçün auditoriya da. Problemləri növbəti ilə saxlamağa, ya da hər dəfə təkrar danışmağa heç bir səbəb qalmamışdı. Elə buna görə də qərara gəldilər ki, bu dəfə doğrudan da problemləri həll etsinlər.

Əslində, çox da fərq yox idi. Əvvəllər də işi görən elə onlar idi - qərar yuxarıda verilir, pul ayrılır, layihə təsdiqlənir, amma işi yerinə yetirən yenə də həmin adamlar olurdu. Sadəcə indi fərq ondadır ki, bu dəfə qərarı da özləri verirdilər.

Bu daha sadəydi. Sadə olan rahat olur. Rahat olan isə - yaxşı.

Fermer demişdi ki, yollar pis vəziyyətdədir, məhsulu bazara aparmaq çətinləşir. Ona görə balıqçı, çörəkçi, leytenant və daha on beş nəfər toplaşib yola daş döşəməyə başladılar.

Heç kim əmr verməmişdi. Heç kim planlaşdırmamışdı. Sadəcə ehtiyac var idi və buna cavab verdilər.

Beşinci Ay

Bağlanan məktəb beşinci ayda yenidən açıldı. Amma “məktəb” dedikləri nə idi? Bina idimi, biliklərin özü, uşaqlar, yoxsa sistemin özünü təkrar edən mexanizmmi?

Məktəblərdə nə öyrədirlər? Oxumaq, yazmaq, hesablamaq - yaxşı, bunlar lazımdır. Bəs bundan başqa nə?

İtaət? Sıra? Vaxt rejimi? Zəng çalınır - dayanırsan. Zəng çalınır - oturursan. Zəng çalınır - yeyirsən. Zəng çalınır - evə gedirsən. Məktəb saat kimidir, saat da məktəb kimidir. İkisi də eyni şeyi öyrədir: tabe ol.

Amma indi fərqli idi.

Sistem artıq özünü təkrar etmək, nüfuzunu yaymaq üçün mövcud deyildi. Müəllimlərin əlində proqram qalmamışdı - nəyi, necə deməli olduqlarını diqtə edən qaydalar yox idi. Onlar nəhayət, tələb ediləni deyil, həqiqətən ehtiyac duyulanı, faydalı olanı öyrədə bilərdilər.

Məktəb bu dəfə tabe olmağı deyil, düşünməyi öyrədə bilərdi.

Müəllim hər səhər meydana gəlirdi, meydan indi məktəb idi - bina yox, sadəcə açıq məkan, göy damı, küləkli divarları olan məktəb. Bu daha yaxşı idi, bəlkə, çünki binaların özü ideologiyadır, binalar deyir ki, gəl içəri, otur yerində, bax

ləvhəyə, dinlə, susqun ol. Amma meydanda bu yoxdur, meydanda oturmaq istəyən oturur, istəməyən dayanır, istəməyən gedir. Azadlıq da, bəlkə, buradan başlayır - sən kim olduğunu sənə öyrətmək məsuliyyətini öz üzərinə götürməyən məkandan.

Əvvəlcə iki uşaq gəlmişdi. Birinci gün uzaqda dayanıb müəllimi seyr etdilər, müəllim danışdı, öz-özünə, ya da havaya, fərqi yoxdur, danışmaq özü bir ehtiyacdır, dinləyən olmasa belə.

İkinci gün beş uşaq gəldi. Yaxınlaşdılar bir az, oturdular yerə, dinlədilər. Müəllim rənglərdən danışdı. Rəng nədir? - İşıq. İşıq nədir? - Dalğa. Dalğa nədir? - Hərəkət. Deməli, rəng hərəkətdir, daim dəyişir, daim axır. Amma bizə deyirlər ki, qırmızı budur, mavi budur - sabit, dəyişməz, təyin olunmuş. Yalandır! Hər şey hərəkətdədir, amma bizi dayandırmaq istəyirlər, çünki durmaq rahatdır, hərəkət isə idarə olunmazdır.

Üçüncü gün on uşaq, sonra on beş, sonra iyirmi. Artırdılar. Niyə gəlirdilər? Evdə darıxırdılar, yoxsa bilmək istəyirdilər, yoxsa müəllimin səsi rahatlıq verirdi, yoxsa sadəcə başqaları gəlirdi deyə? İnsanı tək qalmaq qorxudur, toplum halında olmaq təhlükəsizlikdir, hətta məktəbdə belə.

Müəllim nə öyrədirdi? Heç nə, əslində, hər şeyi. Fərq incədir, öyrətmək proqram deməkdir, müəllim proqramı öyrədir, riyaziyyat, tarix, coğrafiya, əzbərləmə, test, qiymət. Amma bu müəllim bunu etmirdi, sadəcə danışdı, düşüncələrini səsli şəkildə ifadə edirdi. Uşaqlar dinləyirdi və bəziləri başa düşürdü, bəziləri başa düşmürdü. Bu vacib deyildi, vacib olan

fikir yaratmaq idi, fikir yaratmaq öyrədilmir məktəblərdə, məktəblərdə cavab öyrədilir, düz cavab və düz cavab fikri öldürür.

Müəllim danışdı - dünyanın necə işlədiyindən. Dünyanın işləməsi də metafora idi, dünyanın özü işləmir, sadəcə dönmür, hərəkət edir. İşləmək məqsəd tələb edir, dünyanın məqsədi yoxdur, sadəcə mövcuddur və mövcudluq özü kifayətdir.

Danışdı - sözlərin necə mənə kəsb etdiyini. Söz səsdir, səs havanın titrəməsidir, titrəmə fizikadır, amma biz ona mənə veririk, insan deyir ki, "ana" və mənə yaranır - sevgi, qayğı, həyat. Başqa dildə başqa səsdir, amma mənə eynidir, deməli, mənə səsdə deyil, razılaşmadadır, biz razılaşırıq ki, bu səs bu mənəni verəcək və bu sehrdir, dilin sehri.

Danışdı - ulduzların nə qədər uzaqda olduğundan. “İşıq ili” deyilən bir ölçüdə, yəni işığın bir ildə qət etdiyi məsafədən. Amma bu, sadəcə söz kimi başa düşülür, mənası isə dərk edilmir. Biz deyirik “beş işıq ili”, amma bu “beş” nədir? Beş addım deyil, beş metr də deyil, fərqli bir ölçüdür. Beş işıq ili artıq təsəvvürün sərhədini aşır.

Yenə də biz ulduzlara baxırıq və onları görürük. Görünən bizə yaxın gəlir, amma, əslində, çox uzaqdadır. Uzaq olan isə hər zaman aldadıcıdır.

Bir gün uşaqlardan biri - ən kiçiyi, altı yaşında, ya da yeddi, yaş da mühüm deyil, çünki sual yaşla ölçülmür - soruşdu:

- Müəllim, biz niyə burdayıq?

Bu sual sadə görünürdü, amma dərin idi. Niyə? - məqsəd, burdayıq - mövcudluq. Fəlsəfənin əsas sualı altı yaşlı uşaqdan gəlirdi.

Müəllim düşündü, cavab vermək asan deyildi, yalan demək asandır, deyə bilərdi ki, öyrənmək üçün, amma öyrənmək məqsəd deyil, vasitədir. Məqsəd nədir? - Xoşbəxt olmaq. Amma xoşbəxtlik nədir, heç kim bilmir.

- Çünki siz bilmək istəyirsiniz, - dedi nəhayət və bu cavab dürüst idi, bəlkə də, yeganə dürüst cavab. İstək kifayətdir, məqsəd istəkdən doğur, istəməyəndə məqsəd də yox olur.

Başqa bir uşaq da soruşdu:

- Bəs siz nə qazanırsınız?

Bu da maraqlı sual idi. Qazanmaq, bizim cəmiyyət qazanmaq üzərində qurulub. Hər şey mübadilə - mən sənə verirəm, sən mənə verirsən, verməsən, almaq yoxdur. Bəs sevgi, bəs sənət, bəs ulduzlara tamaşa etmək? Nə qazanırsan ulduzlara baxanda? Heç nə, amma yenə baxırsan.

- Mən heç nə qazanmıram, - dedi müəllim, - amma siz qazanırsınız və bu, mənim üçün kifayətdir. Çünki mən müəlliməm.

Uşaqlar başa düşdülərmi? Bəlkə yox, bəlkə, illər sonra başa düşəcəklər, yaxud heç vaxt. Bu da vacib deyil. Toxum əkirsən və bilmirsən, nə vaxt cücərəcək, bəlkə, sabah, bəlkə, bir il sonra, bəlkə, heç vaxt. Amma toxum əkmək özü mənə daşıyır.

Beşinci ayın sonunda müəllimin sinfində otuz uşaq var idi, sıralarda oturmurdular, sadəcə halqa şəklində - dairə demokratiyadır, çünki dairədə ön ya da arxa yoxdur, hamı bərabərdir, düz xətt isə iyerarxiyadır, ən öndə ən vacib, ən arxada ən az vacib. Amma dairədə hamı eynidir.

Müəllim heç vaxt dərslər keçmədi, heç vaxt tapşırıq vermədi, heç vaxt qiymət qoymadı və uşaqlar daha çox öyrəndi, çünki öyrənmə məcburiyyət olmayanda baş verir - maraqlı olanda, seçim olduqda. Və bu ən böyük dərslər idi: seçim.

Altıncı ay

Altıncı ayda bazar yenidən açıldı.

Heç kim nə üçün gəldiyini tam bilmirdi, çünki artıq heç kim nəyinsə sahibi deyildi. Amma hamı gəlmişdi. İnsanlar gəlməyi vərdiş etmişdilər - bazar açılırsa, getmək lazımdır, nəsə satmaq, nəsə almaq, bəzən heç nə etməmək, amma orada olmaq.

Bu dəfə fərqli idi.

Heç kim “yer pulu” yığmırdı. Heç kim “bu yeri mən qoruyuram” deyib pul istəmirdi. Heç kim məhsulları yoxlamır, keyfiyyət nişanı vurmaq üçün möhür daşıyırdı. Heç kim satmırdı. Sadəcə gətirirdilər və qoyurdular.

Fermer pomidor gətirirdi, başqası pendir, o biri parça. Bir qadın bal gətirirdi, bir uşaq isə nənəsinin toxuduğu corabları. Heç kim qiymət demirdi, çünki qiymət artıq heç nəyi ölçmürdü. Kimə nə lazım idisə, yaxınlaşıır, götürürdü. Kimə heç nə lazım deyildisə, sadəcə baxırdı. Kimisi çox götürürdü - qorxudan, çünki sabah olmayacağı düşüncəsi hələ də insanların içində yaşayırdı.

Bir gün poçt işçisi gördü ki, bir kişi çox çörək götürüb.

- Sənə bu qədər lazımdır? - deyə soruşdu.

Kişi dayandı, bir anlıq sanki xatırladı ki, indi artıq heç kimdən qorxmağa dəyməz.

- Bilmirəm, - dedi. - Amma qorxuram ki, sabah olmaz.

Poçt işçisi çiyinini çəkdi:

- Sabah da olar, - dedi.

- Hardan bilirsən?

- Bilmirəm, amma bu gün var. Və indiyə qədər hər gün olub.

Kişi düşündü. Sonra çörəklərin yarısını geri qoydu.

- Bəlkə də, sən haqlısan, - dedi.

O anda kimsə danışmadı. Bazar sükuta büründü, sanki hamı ilk dəfə öz səsini eşitdi.

Bazar əvvəllər başqa cür idi.

Orada qiymət ədalətin ölçüsü idi, tərəzi günahın yerini tuturdu, çoxu olan haqlı sayılırdı, azı olan isə susurdu. İnsanlar bir-birinə baxmazdı, çünki qiymətlər baxışların yerinə keçmişdi. Kim çox verirdisə, o daha çox insan olurdu. Kim az verirdisə, o heç kim sayılırdı.

İndi isə bazar dəyişmişdi, amma, bəlkə də, dəyişən sadəcə ad idi.

İnsanlar malları ortalığa qoyur, sanki günahlarını yuyurmuş kimi davranırdılar. Kimisi ehtiyacı qədər götürür, kimisi qorxu qədər, kimisi isə sadəcə vardış qədər. Çünki insanın ən dərin aclığı mədəsində deyil, vərdişlərindədir.

Əvvəl bazar cəmiyyətin güzgüsü idi. İndi cəmiyyətin özü bazar olmuşdu. Hər şeyin dəyəri vardı, amma heç nəyin mənası yox idi. İnsanlar bir-birinə satılır, münasibətlər alverlə ölçülürdü, sevgi endirimdə idi, vicdan kreditə verilmişdi. İndi isə, nəhayət, qiymətlər itəndə, insanlar bir az susdu, bəlkə də, düşünmək üçün.

Heç kim bilmir, bu nə qədər davam edəcək. Amma indi heç olmasa bir az sakitlik var, bir az bərabərlik, bir az qorxu, bir az ümid.

Və, bəlkə də, bu, ən təbii halıdır insanın - qorxaraq bölüşmək, ümid edərək yaşamaq.

Bazar yenidən açıldı, amma bu dəfə satmaq üçün yox.

Sadəcə olmaq üçün.

Yeddinci Ay

Yeddinci ayda xəstəxananın təmiri və genişlənməsi bitdi. Yaxşı, bəs xəstəxana deyilən şey nə idi? Bina idi ağ rənglə boyanmış, yoxsa sağalma yeri, yoxsa ölüm gözləmə otağı, yoxsa pul qazanma mexanizminin bir aparatı? Köhnə dünyada xəstəxanalar müəssisə idi. Müəssisə nədir? Struktur. Struktur nədir? Qaydalar. Qaydalar nədir? Nəzarət.

Köhnə xəstəxanalarda proses belə işləyirdi: xəstələr gəlir, qeydiyyatdan keçir, növbə gözləyir, həkim qəbuluna girir, beş dəqiqə danışır, həkim baxır, resept yazır, xəstə çıxır, kassaya pul verir, əczaxanaya gedir, pul verir, dərman alır, evə gedir, yaxşılaşır, ya da yaxşılaşmır - fərqi yoxdur. Çünki proses başa çatıb. Proses özü məqsəddir. Sağalmaq isə yan məhsul. İstənilən, amma zəruri olmayan.

İndi xəstəxanada pul yox idi. Kassa yox idi. Qeydiyyat yox idi. Sadəcə həkim və xəstə var idi. İki üz-üzə. Bu sadəlikdir. Sadəlik effektivdir.

Həkim tək işləyirdi. Bəs kim idi? Diplomu olan biri, yoxsa sağaldan, yoxsa ümid verən? Həkimlik universitetdə öyrənilir. Beş il, ya da altı il. Anatomiya, fiziologiya, farmakologiya, patoloji anatomiya. Çoxlu latın sözləri, terminlər. Əzbərləmək, test, imtahan, sonra diplom. Amma diplom sənət yaratmır,

sadəcə icazə verir. İcazə - nəyə? Müalicə etməyə. Amma müalicə nədir? Bilikdir, yoxsa insanlıqdır, yoxsa maraq?

Çox həkimlər könülsüz işləyir. Niyə könülsüzdür? Çünki xəstə çoxdur və vaxt azdır. Bir saatda on iki xəstə. Beş dəqiqə hər birinə. Beş dəqiqədə sən insan ola bilməzsən, sadəcə funksiya ola bilərsən. Funksiya robotdur. Robot effektivdir, amma soyuqdur.

Bu həkim fərqli idi. Ya da eyni idi, amma şərait dəyişmişdi. Şərait insanı dəyişir. Sistem insanı formalaşdırır və sistem yox olduqda insan yenidən formalaşır. Bəlkə, ilk dəfə həqiqi formaya düşür.

O, indi tək işləyirdi, amma fərqli cür tək. Köhnə dünyada tək işləmək təcrid idi. İndi tək işləmək azadlıq. Heç kim ona əmr vermirdi. Heç kim ondan hesabat tələb etmirdi. Heç kim ona demirdi ki, bu xəstəyə beş dəqiqə, o xəstəyə üç dəqiqə. Buna özü qərar verirdi. Və bu, məsuliyyət idi. Məsuliyyət ağırdır, amma dəyərlidir.

Çox yorulurdu. Yorğunluq fizikidir və psixi. Bədən yorulur dayanmadan işlədikdə. Amma ruh da yorulur. Nədən yorulur ruh? Mənasızlıqdan. Mənalı yorğunluğa dözmək asandır. Mənasız yorğunluq isə öldürür. Amma bu yorğunluq mənalı idi. Çünki heç kim zorla göndərmirdi xəstələri. Xəstələr özləri gəlirdi. Ehtiyacları var idi və o cavab verirdi. Və bu, fərq yaradırdı.

Bir gün - yeddinci ayın on dördüncü günü, ya da on beşinci, tarix artıq əhəmiyyətsiz idi, çünki təqvimlər işləmirdi. Təqvim də dövlətdir, dövlət demək, mərkəzi vaxt, mərkəzi vaxt demək,

nəzarət. Nəzarət yoxdursa, vaxt da yoxdur, sadəcə gün var və gecə, işıq var və qaranlıq - bu qədim zamanların vaxtıdır. Və, bəlkə, ən doğru vaxtda - o gün həkim özünü itirdi.

Yıxıldı. Sadəcə yıxıldı. Bədən dedi: kifayətdir. Beyin dedi: lazımdır, davam et. Amma bədən dinləmədi. Bədən demokratiyadır bəzən. Qərar verir özü haqqında. Və bu qərar düz idi.

Onu dərzi tapdı. Təsadüf idi, yoxsa təsadüf yoxdur? Təsadüf deyilən şey səbəb-nəticə zəncirinin görünməyən hissəsidir. Dərzi xəstəxananın yanından keçirdi, çünki parça aparmalı idi fermerə. Fermerin paltara ehtiyacı var idi. Paltar üçün parça lazım idi. Parça üçün dərzi. Və dərzi keçəndə gördü.

Gördü, çünki baxırdı. Çoxları baxmır. Gözləri açıqdır, amma baxmırlar. Amma dərzi baxırdı. Və gördü ki, həkim yığılıb.

Evə apardı. Öz evinə. Niyə evə? Çünki xəstəxana boş idi və xəstə həkimi xəstəxanada tək saxlamaq mərhəmətsizlikdir. Ev qayğıdır. Ev yemək deməkdir, çay, yorğan, səs - həyat səsi.

Yatırdı. Yavaşca, sanki uşaq kimi. Qayğı necə öyrədilir? Heç kim öyrətmir, amma hamı bilir. Qayğı qəlbimizə yazılıb. Genetikdir, bəlkə. Ya da insanlığın özüdür. Sistem qayğını öldürür. Deyir ki, hər kəs özünə baxsın. Amma sistem yoxdursa, qayğı qayıdır. Çiçək kimi açılır - torpaq münasib olduqda.

Səhər həkim oyandı. Baş ağrıyırdı, amma bu yaxşı əlamət idi. Ağrı həyat deməkdir. Ölümlər ağrı hiss etmir.

Oyananda gördü ki, otaqda üç nəfər var.

Dərzi oturmuşdu kürsüdə və tikirdi. Tikiş əl işidir və əl işi meditasiyadır. Əllər hərəkət edəndə beyin sakitləşir.

Çörəkçi yemək gətirmişdi. Çörək, pendir və bal. Sadə yeməklər, amma məhəbbətlə dolu. Məhəbbətin dadı var. Əgər sevgi ilə bişirirsənsə, dad fərqli olur.

Və bir gənc qadın. Tanımırdı. Amma üzü tanış idi. Niyə tanış? Çünki bütün gənc üzlər tanışdır. Gənclik universaldır. Coğrafiyadan və dildən asılı olmayaraq.

- Kimsiniz? - soruşdu həkim.

Bu sual mühüm idi. Köhnə xəstəxanada kimlik vacib idi: ad, soyad, doğum tarixi, ünvan, sığorta nömrəsi. İndi sığorta yox idi, ünvan əhəmiyyətsiz idi, ad da. Sadəcə insan var idi. Amma yenə də soruşdu. Çünki soruşmaq hörmətdir.

Qadın cavab verdi. Sakitcə. Səsi yumşaq idi, amma qəti:

- Mən tibb fakültəsində oxumuşam. Bir il. Sonra bura gəldim. Sənə kömək edə bilərəm.

Bir il kifayətdirmi? Yox. Əlbəttə, yox. Həkim olmaq yeddi il tələb edir. Amma yeddi il də kifayət deyil. On il də. Ömür boyu öyrənirsən. Amma bir il heç nədən yaxşıdır. Və ən əsası niyyətdir. Niyyət bilikdən vacibdir. Bilən, amma laqeyd həkimlər var. Az bilən, amma qayğılı həkim də. Hansı yaxşıdır? İkinci. Həmişə ikinci.

- Amma sənə kim dedi ki, gəl? - soruşdu həkim. - Kim göndərdi? Kim təyin etdi?

Bu suallar köhnə dünyadan idi. Köhnə dünyada hər şey təyinat idi. Əmr, icazə, prosedur. Amma yeni dünyada heç kim təyin etmir. İnsanlar özləri qərar verir.

- Heç kim. Mən özüm gördüm ki, sənə lazımdır.

Bu cavab sadə idi, amma dərin. "Mən özüm gördüm" - deməli, baxdı. Deməli, qayğı var idi. "Sənə lazımdır" - deməli, empatiya var idi. "Özüm gördüm" - deməli, məsuliyyət var idi. Heç kim əmr vermədi, amma etdi. Və bu, ən yüksək forması idi insanlığın: ehtiyacı görəndə cavab vermək.

Həkim ağladı. İlk dəfə ağladı. Həkimlərin ağlamasına icazə verilmir. Həkim güclü olmalıdır. Professional. Emosiyasız. Bu dəlilikdir, əlbəttə. Həkim də insandır. Və insan ağlayır. Ağlamaq zəiflik deyil, insanlıqdır. Amma sistem deyir ki, ağlama, nəzarəti itirərsən. Amma nəzarət illüziyadır. Heç kim heç nəyə nəzarət etmir.

O ağladı, çünki tək olduğunu düşünürdü. Tək işləyir, tək yorulur, tək yıxılır, tək ölür. Tənhalıq ağır daşdır. Daşıyırsan çiyində və günlər keçdikcə ağırlaşır. Amma indi gördü ki, heç vaxt tək olmamışdı. İnsanlar var idi. Sadəcə sistem onları ayırırdı. Sən bura, o ora. Hər kəs öz bölməsində. Ayrılıq nəzarət üçün lazımdır. Birləşmək isə təhlükəlidir. Ona görə sistem hər zaman ayırır. Amma sistem yoxdursa, insanlar birləşir. Təbii olaraq. Su kimi. Su hər zaman aşağı axır, çünki təbiətdir. İnsanlar bir-birinə axır, çünki sosial varlıqdır.

- Sənə nə lazımdır? - soruşdu gənc qadın.

Praktiki idi. Praktiklik yaxşıdır bəzən. Fəlsəfə gözəldir, amma qarın ac olanda çörək lazımdır.

- Dərman, - dedi həkim. - Dərman qurtarır. Əczaxana bağlıdır. Dərman gətirən yoxdur.

- Nə cür dərman?

- Antibiotik, ağrıkəsici, sargı, əsas şeylər.

Gənc qadın düşündü.

- Mən taparam, - dedi.

- Hardan?

- Əczaxanadan. Açarı kim saxlayır?

Həkim başa düşdü. Sistem yıxıldıqda qaydalar da yıxılır. Oğurluq deyilən şey yoxdur artıq. Çünki oğurluq mülkiyyət tələb edir. Mülkiyyət dövlət tələb edir. Və heç biri yoxdur. Deməli, götürmək mümkündür. Ehtiyac üçün.

- Bilmirəm. Amma qapını açmaq olar, - dedi.

Gənc qadın getdi və axşam qayıtdı. İki çanta dolu dərman. Antibiotik, sargı, spirt, ən lazımlı şeylər. Necə bildi nəyin lazım olduğunu? Çünki bir il oxumuşdu və yadda saxlamışdı. Yadda saxlamaq da bacarıqdır.

Bir həftə sonra yeni adam gəldi. Qadın idi, orta yaşlı, saçları toplanmış, əlləri təcrübəli. Xəstəxanaya girdi və dedi:

- Mən tibb bacısıyam. Başqa şəhərdən gəlmişəm. Orada xəstəxana bağlandı. Eşitdim ki, burada həkim var. Kömək lazımdır?

Həkim baxdı ona. Baxışında yorğunluq var idi. Yorğunluq hekayə danışır. Bu qadının baxışında uzun yol var idi, uzun iş var idi, uzun həyat var idi.

- Bəli, - dedi sadəcə.

- Maaş yoxdur, - dedi həkim. - Pul yoxdur. Sadəcə iş var.

- İş kifayətdir, - dedi tibb bacısı.

- Qalmağa yerin var?

- Yox.

Həkim düşündü. Xəstəxanada otaq yox idi. Öz evi kiçik idi. Nə etmək olar?

Amma cavabı verməli idi. Cavab özü gəldi.

Poçt işçisi xəstəxanaya gəlmişdi - məktub çatdırmağa. Söhbəti eşitdi. Dayandı. Düşündü. Sonra dedi:

- Mənim evimdə boş otaq var. Qala bilərsiniz.

Tibb bacısı ona baxdı. Heç tanımırdı bu adamı. Amma baxışında etibarlılıq var idi. Bəzən insanı tanımaq üçün ad lazım deyil. Sadəcə baxış kifayətdir.

- Əminsiniz?

- Bəli, - dedi poçt işçisi. - Otaq boşdur. İstifadə olunmur. İstifadə olunmayan şey yoxluq deməkdir. Siz orada olsanız, otaq da olar.

Bu məntiq qərribə idi, amma düz idi. Şeylər istifadə olunanda real olur.

Tibb bacısı o gün axşam poçt işçisinin evinə köçdü. Əşyası az idi. Bir çanta paltar, bir cüt köhnə ayaqqabı, bir kitab. Kitab tibb kitabı idi, köhnə, səhifələri saralmış. Kitabı hər yerə aparırdı. Kitab yoldaşdır. Tənha olduqda kitab danışır.

Poçt işçisi otağı göstərdi. Otaq kiçik, amma təmiz idi. Çarpayı var idi, pəncərə var idi, işıq var idi. Nə lazımdır daha?

-Yeməyi mən hazırlayacam, - dedi poçt işçisi. - Çox şey yoxdur, amma nə varsa, bölüşərik.

- Mən də bişirə bilərəm, - dedi tibb bacısı.

- Yaxşı. Növbə ilə.

Və beləcə başladı birgə yaşamaq. İki yad insan, bir evdə. Amma yadlıq tez itir, əgər hörmət varsa.

O gündən sonra onlar birlikdə işlədilər. Həkim, gənc qadın və tibb bacısı. Həkim öyrədirdi, gənc qadın öyrənirdi.

Öyrənməyin ən yaxşısı praktikada olur. Kitab yaxşıdır, amma bədən kitab deyil. Canlıdır. Hər bədən fərqlidir. Və bunu ancaq toxunmaqla başa düşürsən.

Tibb bacısı təcrübəli idi bu işdə. İyirmi il işləmişdi. Əlləri bilirdi, nə etməlidir. Əllərin öz ağılı var. Əllər beyindən tez öyrənir və uzun müddət xatırlayır.

Xəstələr artdı. Xəbər yayıldı ki, həkim var və indi köməkçilər də var. İnsanlar gəldi. Xəstəliklər sadə idi əksərən: zəhərlənmə, kəsik, sınıq, soyuqdəymə - adi xəstəliklər. Çünki ağır xəstəliklər dərman tələb edir və dərman məhdud idi. Amma adi xəstəliklər də vacibdir. Adi xəstəlik ölümə aparır, diqqət edilməzsə.

Heç kim pul vermədi. Heç kim soruşmadı: nə qədər borcum var? Və həkim heç vaxt demədi: ver. Bu təbii idi. Pul yoxdur. Barter də yoxdur. Sadəcə kömək var. Sənin köməyə ehtiyacın var, mən edirəm. Sabah mən ehtiyac duyaram, sən edərsən. Amma sabaha qeyd olunmur. Borc yazılmır. Sadəcə razılıq var. Razılıq yazılmır, amma realdır.

Ayın sonunda xəstəxanada beş nəfər işləyirdi. Həkim. Gənc qadın. Tibb bacısı. Bir qoca kişi ki - feldşer idi, amma təcrübəli. Əvvəllər orduda işləmişdi. Və bir qadın ki - təmizlik işlərinə baxırdı, amma daha çox qayğı göstərirdi, xəstələrə su verirdi, danışdı onlarla. Danışmaq da müalicədir.

Heç biri maaş almırdı. Amma hamısı yeyirdi. Evləri var idi. Paltarları var idi. Necə? Başqaları verirdi. Fermer yemək gətirirdi. Dərzi paltar tikirdi. Çörəkçi çörək göndərirdi. Sistem işləyirdi. Pulsuz sistem. Mübadilə sistemi. Amma mübadilə pul ilə deyil. Qayğı ilə qayğının mübadiləsi.

Poçt işçisinin həyatında da dəyişikliklər oldu. Evdə indi iki nəfər yaşayırdı. Bu, fərq yaradırdı. İki nəfər həyat deməkdir. Danışmaq deməkdir. Səs deməkdir. Tənhalıq yoxdur, amma təklik də yoxdur. Ortası var: yoldaşlıq.

Tibb bacısı səhərlər tez qalxırdı. Çay dəmləyirdi. Poçt işçisi oyandığında çay hazır olurdu. Bu kiçik şeydir, amma kiçik şeylər həyat yaradır.

Axşamlar birlikdə yemək yeyirdilər. Növbə ilə bişirirdilər. Tibb bacısı yaxşı bişirirdi. Poçt işçisi pis bişirirdi, amma çalışırdı. Çalışmaq nəticədən vacibdir.

Və danışdırlar. Həkim nə etdi bu gün, neçə xəstə gəldi, nə cür xəstəliklər var idi? Poçt işçisi danışdı: neçə məktub çatdırdı, insanları harada gördü, nə eşitdi? Adi söhbətlər. Amma adi söhbətlər birləşdirir.

Bir gün poçt işçisi evə çörək gətirmişdi. Təzə çörək. Amma bir şey də gətirmişdi: iki bankada pendir. Biri özü üçün, biri tibb bacısı üçün.

Başqa gün ərzaq gətirmişdi. Kartof, soğan, yağ. Çox deyil, amma kifayətdir.

Başqa gün isə saxsıda gül gətirmişdi.

Gül? Gül yeməyə yaramır. İstifadə ediləsi yeri yoxdur. Amma gözəldir. Və gözəllik də lazımdır. İnsan yalnız yemək və su ilə yaşamır. Gözəllik də lazımdır. Gözəllik ruhu qidalandırır.

Saxsını pəncərə önünə qoydu. Günəş pəncərədən içəri süzüldü. Gül açıldı. Yavaş-yavaş. Hər gün bir az daha.

Tibb bacısı gülü gördükdə gülümsədi. Gülümsəmək gözəlliyə cavabdır.

- Təşəkkür edirəm, - dedi.

- Nə üçün?

- Gül üçün. Ev üçün. Hər şey üçün.

Poçt işçisi bilmirdi nə deyəcəyini. Təşəkkür çox şeydir. Təşəkkür yük kimi oturur çiyinə. Amma xoş yük. Xoş yük də yükdür, amma yüngül.

- Hər kəs edərdi, - dedi.

- Yox, - dedi tibb bacısı. - Hər kəs etməz. Sən etdin. Və bu fərqdır.

O gecə poçt işçisi yatanda düşündü: Həyat dəyişib. Nə dəyişib? Hər şey. Əvvəl tək idi, indi deyil. Əvvəl evə gələndə qaranlıq olurdu, indi işıq yanır. Əvvəl sükut olurdu, indi səs var. Əvvəl mövcud idi, indi yaşayır.

Mövcudluq və yaşamaq fərqlidir. Mövcudluq passivdir. Yaşamaq aktivdir. Əvvəl mövcud idi. İndi yaşayır.

Və bu yaxşıdır...

Həkim bir axşam düşündü: Biz tibb sistemi yaratmışıq. Və bu sistem köhnə sistemdən yaxşıdır. Çünki pul yoxdur. Pul yoxdursa, korrupsiya yoxdur. Korrupsiya yoxdursa, ədalət var. Və ədalət təməlidir hər şeyin.

Amma ədalət kifayətdirmi?

Yox. Ədalət təkə kifayət etmir. Qayğı da lazımdır. Və qayğı var idi. Hər tərəfdə qayğı var idi.

Və, bəlkə, bu idi yeni dünyanın təməli: ədalət və qayğı.

Və bu kifayətdir.

Səkkizinci ay

Səkkizinci ayda elektrik kəsildi. Hər yerdə. Birdən. Bir gecə. Sanki nəfəs kəsildi, sanki ürək dayandı.

Elektrik nədir? Enerji. Hərəkət. Işıq. Amma daha çox asılılıqdır. Biz asılıyıq. Düyməyə basırsan və işıq yanır. Bu sehr deyil, fizikadır. Amma bizə sehr kimi görünür. Çünki başa düşmürük. Sadəcə istifadə edirik. Və istifadə bilməmək deməkdir.

Ada qaranlığa qərq oldu. Qaranlıq nədir? Işığın yoxluğu, yoxsa özü bir varlıq? Filosoflar mübahisə edir. Amma adi insan bilir ki, qaranlıq qorxudur. Çünki görmək olmur. Və görmədiyimiz şey təhlükəlidir. Ya da təhlükə kimi görünür.

İnsanlar şam yandırdılar. Şam - nə qədər köhnə texnologiya. Mum, fitil, alov. Amma işləyir. Şam elektrikdən yüz dəfə köhnədir, amma daha etibarlıdır. Çünki sadədir. Sadə şeylər sınırmır. Mürəkkəb şeylər sınır. Və biz mürəkkəbliyi irəliləyiş sayırıq. Amma, bəlkə də, geriləyişdir.

Bəziləri od yandırdı. Evlərində, həyətlərdə. Ocaq, odun, köz, istilik və işıq. Od insanlığın ilk kəşfidir və hələ də ən önəmlisi. Elektrik kəsiləndə od qalır. Od heç vaxt kəsilməz. Çünki təbiətdir.

Poçt işçisinin evində şam yox idi. Heç vaxt almamışdı. Niyə? Çünki elektrik həmişə olmuşdu. Həmişə olan şey heç vaxt bitməz deyə düşünürük. Amma hər şey bitir.

Tibb bacısı da bilmirdi, harada şam ola bilər. Təzə gəlmişdi bu evə, hələ öyrənməmişdi.

Qaranlıqda oturdular. Mətbəxdə. Masa arxasında. İki yan- yana. Heç nə görmürdülər. Ya da hər şeyi görürdülər - sadəcə fərqli cür.

- Qəribədir, - dedi tibb bacısı. - Bu qədər sükut.

- Sükut həmişə olub, - dedi poçt işçisi. - Sadəcə elektrik örtüb. İndi örtük yoxdur.

- Elektrik səs çıxarmır axı.

- Soyuducu. Kompüter. Lampa. Hamısı vızıldayır. Eşitmirik, amma vızıldayır. İndi isə heç nə vızıldamır. Deməli, indi nəyi eşidirik? Sadəcə eşitmək istədiklərimizi. Bu kifayətdir.

Tibb bacısı gülümsədi. Qaranlıqda gülümsəmək mənasızmış kimi gəlir. Heç kim görmür. Amma deyil. Gülümsəmək yalnız üz üçün deyil, ürək üçün də vacibdir.

- Sən filosof kimi danışırısan, - dedi.

- Xeyr. Sadəcə poçt işçisiyəm. Poçt işçiləri çox gözləyir. Gözləyəndə düşünürsən.

- Nə düşünürsən?

- Heç nə. Və hər şeyi.

Tibb bacısı bir az susdu, sonra maraqla soruşdu:

- Bəs o gözlədiyin vaxtlarda təkcə düşünürsən, yoxsa oxuyursan da?

Poçt işçisi çiynini çəkdi.

- Oxuyuram, bəzən Saramago, bəzən Umberto Eco, arada bir az fəlsəfə. Bəzən də heç bir şey deməyən və qafiyələri gözəl olmayan şeirlər.

- Niyə məhz onlar? - dedi tibb bacısı.

- Bilmirəm. Bəlkə də, mənalı şeylər adamı yorur. Bəzən mənasız bir cümlə məni daha çox düşündürür.

Tibb bacısı başı ilə təsdiqlədi:

- Bəlkə də, sən doğrudan da filosofsan, sadəcə düşüncələr əvəzinə məktubları çatdırırsan.

Poçt işçisi gülümsədi. Qaranlıqda. Heç kim görmədi. Amma gülümsədi.

Sükut aramla endi. Amma bu dəfə içində gərginlik yox idi - rahat, yüngül bir sükut idi. İki insanın heç nə demədən yan- yana oturması da bəzən ən dərin söhbət olur - səssiz, amma dolu bir söhbət.

- Bilirəm ki, sən mənə çörək alırsan, - dedi tibb bacısı. - Hər gün görürəm. Əvvəl özün üçün alırdın. İndi ikimiz üçün alırsan.

- Sən də yemək bişirirsən, - dedi poçt işçisi.

- Yemək bişirmək borc deyil. Sən mənə ev verdin. Mən qarşılığını bir şeylə qaytara bilmərəm.

- Ev boş idi. İndi dolu. Bunu qaytardın.

- Ev daşdan tikilir. Daşlar dolmur.

- Ev insanla dolu olur. İnsan olmasa, ev sadəcə binadır. Bina ilə ev isə tamam başqa şeylərdir.

Tibb bacısı düşündü. Bu sadə idi, amma düz idi. Ev nədir? Divarlar, tavan, döşəmə? Yox. Ev insandır. İnsanlar binanı ev edir.

- Sən heç evlənməmişən? - soruşdu.

Sual şəxsi idi. Amma qaranlıq şəxsi sualları asanlaşdırır. Qaranlıqda üzünü görmürsən, ona görə utanmaq çətin olur.

- Xeyr, - dedi poçt işçisi. - Heç vaxt düşünməmişəm.

- Niyə?

- Bilmirəm. Tək olmaq adət idi. Adətə çevrilib, adət təbiətə, təbiət insana. İndi isə bilmirəm ki, tək olmaq istəyirdimmi, yoxsa sadəcə qorxurdum.

- Nədən qorxurdun?

- Bilmirəm. Bəlkə, açılmaqdan. İnsanlara özünü açmalısan birlikdə olmaq üçün. Amma açılmaq təhlükəlidir. Açıq olduqda yaralana bilərsən.

- Amma bağlı olduqda da yaralanırsan. Fərqli cür. İçəridən.

Poçt işçisi heç nə demədi. Çünki düz idi. İki cür yaralanma var: başqaları tərəfindən və özün tərəfindən. Hansı pisdır? Bilmək çətindir.

- Sən evlənmişən? - soruşdu poçt işçisi.

- Bir dəfə. Çox uzun çəkmədi. İki il, bəlkə, üç. Sonra bitdi.

- Niyə?

- Çünki o məni istəyirdi. Amma məni yox - özünün xəyal etdiyi məni. Və mən o olmağa çalışdım. Amma ola bilmədim. Çünki o, mən deyildim.

- Bəs o hardadır?

- Bilmirəm. Başqa şəhərdə qaldı. Mən başqa yerə getdim. Qaçdım, yoxsa azad oldum? - bilmirəm. Bəlkə, hər ikisi eynidir.

- Qaçmaq və azad olmaq eyni deyil, - dedi poçt işçisi.

- Niyə?

- Qaçmaq nədənsə uzaqlaşmaqdır. Azad olmaq özünə yaxınlaşmaqdır. İstiqamət fərqlidir.

Tibb bacısı qaranlıqda ona tərəf döndü. Görə bilmirdi, amma hiss edirdi. "İstiqamət fərqlidir." Bu dərin idi.

- Sən filosof deyilsən, - dedi. - Amma düşünürsən.
- Hər kəs düşünür. Sadəcə bəziləri səsli düşünür, bəziləri səssiz.
- Sən hansısan?
- Səssiz. İndiyədək səssiz idim. Amma indi... bilmirəm. Sənlə danışmaq asandır. Niyə, bilmirəm.
- Bəlkə, qaranlıq olduğuna görə? Qaranlıqda danışmaq asandır.
- Bəlkə. Bəlkə də, sən olduğuna görə.

Bu cümlə havada qaldı. Heç biri başqa söz demədi. Söz lazım deyildi. Bəzən söz artıqdır. Söz anı mənasız edir.

Çöldə külək əsdi. Pəncərəni çırpdı. Səs gəldi. Külək də bir səsdir. Təbiətin səsi.

- Mən qorxurdum, - dedi tibb bacısı. - İlk gecə bura gələndə. Yad evdə, yad adamlar. Düşündüm ki, səhv etmişəm. Amma yatmadan əvvəl sən qapını döydün və soruşdun: "Hər şey yaxşıdır?" Və o an bildim ki, səhv etməmişəm.

- Mən sadəcə soruşdum.

- Bəli. Amma soruşmaq da qayğıdır. Soruşmaq demək, sənin varlığın mənə vacibdir deməkdir.

Poçt işçisi heç nə demədi. Axı nə deyə bilərdi? Təşəkkür? Təşəkkür kifayət deyil. Amma başqa söz yoxdur.

- Mən də qorxdum, - dedi nəhayət. - Sənə təklif edəndə. Düşündüm ki, rədd edəcəksən. Ya da qəbul edəcəksən və mən

bilməyəcəm necə davranmalıyam. Tək yaşamaq adətdir.
Başqası ilə yaşamaq öyrəniləsi bir şeydir.

- Öyrəşirsənmi?

- Bəli. Öyrəşirəm. Hər gün bir az daha. Səhər oyandığımda çay hazır olur. Bu kiçik şeydir. Amma kiçik şeylər böyükdür, əslində.

- Mən də öyrəşirəm, - dedi tibb bacısı. - Gül almağına. Heç kim mənə çiçək almamışdı. Ərim də almamışdı. Amma sən aldın. Və bilmirəm niyə, amma bu məni xoşbəxt etdi.

- Gül gözəldir, - dedi poçt işçisi. - Ev gözəllik olmasa ev deyil. Sadəcə sığınacaqdır.

- Ev nədir?

- Bilmirəm. Əvvəl düşünürdüm ki, ev məkandır. İndi düşünürəm ki, ev insandır. Sən harada olsan, ev oradadır.

Bu cümlə dərin idi. Tibb bacısı bunu bilirdi. Çünki özü də düşünmüşdü belə. Ev daşdan tikilmiş bir tikili deyil. Ev ürəkdir.

- Mən istəyirəm ki, - dedi tibb bacısı və dayandı. Sonra davam etdi: - Mən istəyirəm ki, elektrik geri gəlməsin.

- Niyə?

- Çünki elektrik qayıdarsa, qaranlıq gedəcək. Qaranlıq getsə, bu söhbət də bitəcək. Və bu söhbət vacibdir. Bəlkə, ən vacibi söhbətdir.

Poçt işçisi başa düşdü. Qaranlıq maskadır. Maska altında açılmaq asandır. Işıq gəlsə, maska çıxır. Və açılmaq çətinləşər.

- Elektrik gələcək, - dedi. - Amma söhbət qalacaq. Çünki biz dəyişmişik. Dəyişən insan geri dönmür.

- Əminsənmi?

- Xeyr. Amma ümid edirəm.

Və bu, ən dürüst cavab idi. Əmin olmaq yoxdur. Amma ümid var. Və ümid kifayətdir.

Onlar daha çox oturdular - qaranlıqda. Danışdılar - kiçik şeylərdən. Uşaqlıqdan. Xatirələrdən. Arzulardan. Qorxulardan. Adi söhbət. Amma söhbət heç vaxt adi deyil, əgər ürəkdəndirsə.

Sabah elektrik geri gələcəkdi. Sabah işıq yanacaqdı. Amma bu gecə qaranlıq qaldı - bu gecə özü işıq idi.

Leytenant - keçmiş hərbi, amma artıq hərbi deyil, sadəcə adam, amma yadda saxlayan adam - bilirdi ki, köhnə generator binası təpədədir. Necə bilirdi? Çünki əvvəllər hərbi hissə elektrik götürürdü generatorndan. Fövqəladə hallarda. Müharibə, böhran, fəlakət. Amma nə fəvqəladə hal gəldi, nə də müharibə. Heç nə olmadı.

Təpəyə getmək qərarı verdi. Yol sərt idi. Daşlı. Ayaqları ağrıyırdı. Amma getməli idi. Çünki elektrik lazımdır. Niyə lazımdır? İşıq üçün? Şam var axı. Yox. Elektrik özü lazımdır. Elektrik normallaşma deməkdir. Elektrik köhnə həyat deməkdir. Və insanlar köhnə həyatı istəyir. Çünki yeni həyat qorxuludur.

Generator binası köhnə idi. Lap əvvəlki hökumətin vaxtından qalmışdı. Beton, çirkli, pəncərələr qırılmış, qapı əyri. İçəri girdi. Qaranlıq idi. Çox qaranlıq. Göz öyrənməli idi. Gözlər qaranlığa öyrəşir. Bəzən bir neçə dəqiqə lazımdır. Bəzən ömür boyu. Bu metaforadır.

Generator ortada dayanırdı. Böyük, metal, səs-küysüz, ölü. Maşınlar ölürmü? Bəlkə də. Ölüm hərəkətsizlikdir. Və maşın hərəkətsizdirsə, ölüdür. Generator ölmüşdü. Nədən? Könəlmə, yoxsa səhlənkarlıq, yoxsa sadəcə vaxt? Vaxt hər şeyi öldürür.

Leytenant yaxınlaşdı. Toxundu. Metal soyuq idi. Baxdı. Nəyə baxırdı bilmirdi. Çünki generatorlar haqqında heçnə bilmirdi. Təlim görmüşdü: silah, taktika, döyüş. Amma generator yox. Generator hərbiçiliklərindən deyil. Mühəndis bilikləridir. Və bu problem idi. Biz ixtisaslaşmışıq. Hər kəs bir şey bilir, amma başqa heç nə. Və bir şey sınında köməyə ehtiyac duyuruq.

Özü təmir edə bilməzdi. Təslim olmalı idi. Təslim olmaq çətin idi hərbiçilik üçün. Hərbiçilər öyrənirlər heç vaxt təslim olmamağı. Amma təslim olmaq müdriklikdir bəzən. Bilmədiyini qəbul etmək gücdür. Zəiflik yox.

Amma köhnə elektrik var idi adada. Hər kiçik yerdə elektrik var. Çünki elektrik kəsilir. Hər zaman. Və kimsə təmir

etməlidir. Elektriklər görünməz qəhrəmanlardır. Heç kim onları görmür işlədikləri zaman. Amma işıq yanırsa, demək, onlar işləyir.

Tapdı onu. Ev kənar məhəllələrdən birində idi. Elektriklər tək yaşayır bəzən. Çünki cəmiyyətdən yorulurlar. Ya da cəmiyyət onlardan yorulur. Fərqi yoxdur.

Elektrik qoca idi. Çox qoca. Yetmiş, ya da səksən. Yaş dəqiq deyil qocalıqda. Sadəcə qoca. Əlləri titrəyirdi. Titrəmə xəstəlikdir, yoxsa qocalıq, yoxsa həyat? Həyat da titrəyişdir. Ürək titrəyir, nəfəs titrəyir. Titrəmək yaşamaq deməkdir.

- Mən edə bilməyəcəm, - dedi elektrik.

Bu həqiqət idi. Əlləri titrəyirdi, gözləri zəif idi. Bədəni onu dinləmirdi. Amma beyin hələ işləyirdi. Beyin sonda söndürülən işıqdır.

Leytenant düşündü. Başqa elektrik gətirmək olar? Haradan? Yoxdur başqa. Yoxsa özü öyrənməlidir? Amma necə? Kitabdan? Kitab yoxdur. İnternet? İnternet yoxdur. Qalır sadəcə bir yol.

- Öyrətməyi bacararsan? Mən edəyəm, sən öyrət.

Bu cümlə müdriklik idi. Çünki biliklər ölməməlidir. Biliklər qocalarla ölür. Hər qoca öləndə bir kitabxana yanır - deyiblər. Və bu doğrudur. Amma bilikləri ötürə bilərsən. Ağızdan qulağa. Əldən ələ. Bu ən köhnə təhsil formasıdır və ən effektiv. Çünki canlıdır.

Elektrik leytenantı baxdı. Gözlərində şübhə var idi. Şübhə təbiidir. Sən bilmirsən ki, bu adam öyrənə bilərmə, başa düşə bilərmə, marağı varmı, yoxsa sadəcə istifadə edəcək səni və gedəcək. Amma şübhəyə baxmayaraq qərar verməli idi.

Sonra razılaşdı. Başını tərpətdi. Bəli, gəl, öyrədərəm. Niyə razılaşdı? Çünki bilirdi ki, bilikləri özü ilə aparmamalıdır. Və, bəlkə də, tənha idi və bir iş görmək tənhalığı doldurur. Ya da sadəcə yaxşı adam idi. Və yaxşı adamlar kömək edir. Səbəb axtarmadan.

İki həftə işlədilər. Hər gün. Səhərdən axşama. Təpədə. Generator binasında. Elektrik danışdı, danışdı və danışdı. Nədir bu, nədir o, necə işləyir, niyə sınıb, necə təmir etmək lazımdır? Sözlər texniki idi: volt, amper, rezistor, kondensator. Leytenant bilmirdi bu sözləri. Amma öyrənirdi. Yeni dil öyrənirdi. Texnika dili.

Elektrik göstərirdi. Əlləri titrəyirdi, amma göstərirdi. Bu buraxılan, bu bağlanan, bu fırladılan. Əllər bilir. Bəzən beyindən daha yaxşı. Əl yaddaşı deyilən şey var. Əllər xatırlayır hərəkətləri. Və elektrikin əlləri xatırlayırdı, əlli illik hərəkətləri.

Leytenant öyrənirdi. Əvvəlcə başa düşmürdü. Sonra bir şeylər aydınlaşırdı. Öyrənmək belə bir prosesdir. Qaranlıqdan işığa. Yavaş-yavaş. Birdən deyil. Və bu gözəldir. Öyrənmək gözəldir. Bəlkə, yeganə gözəl şey.

Əllərini çirkləndirdi. Yağ, paltar, metal. Hərbiçinin forması çirklənməməlidir. Hərbiçi təmiz olmalıdır. Amma təmizlik

illüziyadır. Həqiqi iş çirklənmək deməkdir. Torpaq, yağ, tər.
Bu, həqiqət deməkdir.

İkinci həftə gənc oğlan da gəldi. Əvvəl xəstəxanada işləmişdi. O da öyrənmək istəyirdi. Niyə? Bilmirdi. Amma maraqlı idi. Və maraqlı kifayətdir. Elektrik ona da öyrətdi. İki şagird. Bu yaxşı idi. Biri yadda saxlasa kifayət. İkisi daha yaxşı. Biliklər çoxaldıqca qiymətlənir. Azaldıqca yox.

Axırda - on üçüncü gün, ya da on dördüncü, vaxt yenə itdi - generator işə düşdü. Səs çıxardı. Gurultu. Metal gurultusu. Amma gözəl gurultu. Çünki həyat səsidir. Sonra titrədi. Sonra işlədi. Və işıq yandı. Birinci lampa. Sonra ikinci. Sonra hamısı. Generator binası işıqlandı. Və işıq simvolik idi.

İlk işıq yandığında - küçələrdə, evlərdə, məktəbdə, xəstəxanada - adada sevinc çıxışları eşitildi. İnsanlar çıxdılar evlərindən. Küçəyə. Baxdılar işıqlara. Elektrik, işıq. Elektriklə yanan lampalar. Necə gözəl görünürdü. Biz bir şeyləri sadəcə itirdikdə qiymətləndiririk. Elektrik itmişdi və indi qayıtmışdı və hamı sevinirdi.

İnsanlar küçəyə çıxdı və bir-birinin əlindən tutdu. Təbii hərəkət. Bir-birinə toxunmaq. Biz sosial varlıq. Toxunmaq lazımdır. Toxunmaq təsdiq edir: sən varsan, mən varam, biz birgəyik. Bu vacibdir. Xüsusilə, qaranlıq vaxtlarda. Metaforik və literal qaranlıq.

Heç kim "təşəkkürlər" demədi leytenantı, ya da elektrikə, ya da gənc oğlana. Təşəkkür lazım deyildi. Çünki təşəkkür kifayət deyildi. Söz nədir? Hava titrəməsi. Və bu əmək bu qədər kiçik bir şeylə ödənilməz. Amma təşəkkür lazım da deyildi. Çünki

bir şeyi bacarmaq özü mükafatdır. Və başqalarını xoşbəxt görmək daha böyük mükafatdır.

Sadəcə yaşamaq təşəkkür idi. Hamı yaşayırdı və bu elektrik sayəsində idi və leytenant və elektrik və gənc oğlan sayəsində idi və onlar da adanın bir hissəsi idi. Deməli, ada özünə təşəkkür edirdi.

Və bu mükəmməl idi.

Poçt işçisinin evində işıq yandı. Mətbəxdə. Parlaq işıq. Poçt işçisi və tibb bacısı bir-birinə baxdılar. İndi görürdülər. Üzlərini. Gözlərini. Hər şeyi.

Qaranlıqda danışmaq asan idi. Bəs işıqda?

Amma baxdılar və gördülər ki, asandır yenə də. Çünki dəyişmişdilər. Qaranlıq onları dəyişmişdi. Və dəyişən insan geri dönmür.

Doqquzuncu Ay

Səhər oyandı və ilk dəfə fərqli hiss etdi.

Ağırliq yox idi. Əvvəllər hər səhər oyananda ağırliq hiss edirdi - sinəsində, başında, əllərində. Sanki gecə yatarkən üstünə daş yığılırdı. İndi isə yüngül idi. Niyə?

Cavabı bilirdi. Çünki evdə tək deyildi.

Mətbəxdən səs gəlirdi. Çaydanın səsi. Tibb bacısı çay dəmləyirdi. Hər səhər dəmləyirdi. Bu kiçik ritualdır, amma rituallar həyat yaradır.

Qalxdı. Yuyundu. Geyindi. Pəncərədən baxdı. Küçədən insanlar keçirdi. Çox insan. Əvvəllər küçə boş olurdu. İndi dolu idi. İnsanlar hara gedir? İşə. Məktəbə. Bazara. Adi həyat. Amma adi həyat möcüzədir, əgər əvvəl yox idisə.

Mətbəxə girdi. Tibb bacısı orada idi. Çay hazır idi. Süfrə düzülmüşdü. Çörək, pendir, zeytun. Çox deyil, amma kifayətdir.

- Sabahın xeyir, - dedi tibb bacısı.

- Sabahın xeyir, - dedi poçt işçisi.

Əvvəllər salamlamaq rəsmi idi. İndi isə real idi. Fərq budur: rəsmi salamlama öhdəlikdir, real salamlama sevinc.

Oturdular. Yedilər. Danışdılar. Kiçik şeylərdən. Bu gün nə edəcəksən, hava necədir, çay yaxşı çıxıb. Adi söhbət. Amma adi söhbət intim olur, əgər hər gün edirsənsə.

- Mən xəstəxanaya gedirəm, - dedi tibb bacısı. - Bu gün çox iş var. Uşaqlar gəlir. Peyvənd vaxtıdır.

- Peyvənd? Peyvənd dərmanı var?

- Həkim tapdı. Paytaxtdan kimsə gətirdi. Çox deyil, amma uşaqlar üçün kifayətdir.

- Yaxşı, - dedi poçt işçisi. - Uşaqlar vacibdir.

- Hər kəs vacibdir, - dedi tibb bacısı və gülümsədi.

Poçt işçisi də gülümsədi. Gülümsəmək ona artıq asan gəlirdi. Əvvəllər çətin idi. Üz əzələləri unutmuşdu necə gülümsəməli olduğunu. İndi xatırlayırdılar.

Tibb bacısı getdi. Poçt işçisi də hazırlaşdı getməyə. Amma bu gün fərqli idi. Bu gün poçta getmək istəmirdi. Başqa yerə getmək istəyirdi.

Məktəb binası yenidən açılmışdı. Bir ya da, bir neçə ay əvvəl açılmışdı. Müəllim açmışdı. Heç kim ona deməmişdi, aç. Amma açmışdı. Çünki uşaqlar öyrənməli idi. Uşaqlar nə etməlidir? Boş-boş gəzməli, yoxsa öyrənməli? Cavab aydın idi.

Əvvəlcə küçədə dərs keçirdi. Hava isti idi və bina lazım deyildi. Ağacın altında oturdular. Müəllim danışdı, uşaqlar dinləyirdi. Bəzən quş səsi gəlirdi, bəzən külək. Təbiət də müəllim idi.

Əvvəlcə beş uşaq gəlmişdi. Sonra on. Sonra iyirmi. İndi otuz beş uşaq var idi. Otuz beş uşaq çox deyil böyük məktəb üçün. Amma otuz beş uşaq çoxdur kiçik ada üçün.

İndi hava soyuq idi. Payız gəlmişdi. Külək əsirdi və yağış yağırdı. Küçədə dərs keçmək mümkün deyildi. Ona görə məktəb binasına keçmişdilər. Bina köhnə olsa da, quru idi. Quru olması kifayət idi soyuq havada.

Poçt işçisi məktəbin qapısından içəri girdi. Dəhliz boş idi. Divarlar boş idi. Əvvəllər divarlarda afişalar var idi, rəsmlər, qayda-qanunlar. İndi heç nə yox idi. Amma dəhliz canlı idi. Çünki uşaq səsləri var idi. Uşaq səsi həyatdır.

Sinifə yaxınlaşdı. Qapı açıq idi. İçəri baxdı.

Müəllim lövhənin qarşısında dayanmışdı və yazırdı. Uşaqlar oturmuşdu və baxırdı. Bəziləri diqqətlə, bəziləri darıxaraq. Bəziləri pencək geyinmişdi, bəziləri adyala bükülmüşdü. Soyuq idi. İstilik yox idi sinifdə. Amma heç kim şikayət etmirdi. Çünki evdə də istilik yox idi.

Uşaqlar həmişə belədir: bəziləri öyrənmək istəyir, bəziləri burada olmaq istəmir. Hər ikisi normaldır.

Müəllim poçt işçisini gördü və başını tərpətdi. Poçt işçisi də başını tərpətdi. Salamlaşma idi, səssiz.

Dərs davam etdi. Poçt işçisi dayanıb baxdı. Nəyə baxırdı? Gələcəyə. Uşaqlar gələcəkdir. Əgər uşaqlar öyrənirsə, gələcək var deməkdir. Hətta soyuq sinifdə, hətta köhnə binada, hətta yorğana bürünmüş halda - öyrənirsənsə, gələcək var.

Dərs bitdi. Uşaqlar çıxdılar. Bu dəfə qaçmadılar. Çünki soyuq idi və enerjini qorumaq lazım idi. Amma yenə də gülüşdülər. Uşaqlar soyuqda da gülür. Bu onların gücüdür.

Müəllim yaxınlaşdı:

- Sən heç vaxt bura gəlməmişdin, - dedi.
- Bilirəm, - dedi poçt işçisi. - Amma bu gün gəlməli idim.
- Niyə?
- Görmək istəyirdim. Məktəb necədir.
- Məktəb yaxşıdır. Uşaqlar gəlir. Öyrənirlər. Bəziləri yaxşı öyrənir, bəziləri pis. Amma hamısı öyrənir.
- Proqram var?
- Yox. Proqram nədir? Dövlətin yazdığı plan. Dövlət yoxdur. Deməli, proqram da yoxdur.
- Bəs nə öyrədirsən?
- Lazım olanı. Oxumağı, yazmağı, hesablamağı. Düşünməyi. Sual verməyi. Cavab axtarmağı. Bunlar əsasdır. Qalanı əlavədir.

Poçt işçisi başını tərpətdi. Düz idi. Təhsilin məqsədi nədir? İmtahan vermək, yoxsa düşünmək? İkinci daha vacibdir.

- Mən kömək edə bilərəm, - dedi poçt işçisi.

Müəllim təəccübləndi:

- Necə kömək?

- Bilmirəm. Amma bir şey edə bilərəm. Bəlkə, uşaqlara poçt haqqında danışaram. Ya da məktublar necə göndərilir. Kiçik şey, amma kiçik şey də bir şeydir.

Müəllim gülümsədi.

- Yaxşı. Gəl çərşənbə günü. Uşaqlar sevinəcəklər. Yeni üz görmək onlar üçün yeni hadisədir.

- Gələrəm, - dedi poçt işçisi.

Meydanda toplantı var idi. Artıq hər həftə toplantı olurdu. Heç kim təyin etməmişdi ki, toplantı olmalıdır. Sadəcə insanlar toplanırdı və problemləri müzakirə edirdilər.

Bu, yeni sistem idi. Sistemsiz sistem. Struktursuz struktur. Heç kim başçı deyildi, amma hər kəs iştirak edirdi. Heç kim qərar vermirdi, amma qərarlar alınırdı. Necə? Razılıqla. Razılıq səsvermə deyil. Razılıq danışib anlamaqdır.

Bu gün mövzu su idi. Su çəni təmir olunmalı idi. Çən köhnə idi və su sızırırdı. Hər gün bir az su itirdi. Bir az su çox şey deyil. Amma az su hər gün itərsə, çox su itir.

Keçmiş polis danışıdı. İndi təmir işləri üzrə koordinator idi. Heç kim onu təyin etməmişdi, amma o bu işləri görürdü və hamı qəbul edirdi.

Polis olmaq nə deməkdir? Nəzarət etmək. Qorxutmaq. Qadağan etmək. Dövlət yoxdursa, polis də yoxdur. Çünki polis dövlətin əlidir. Və əl bədən olmadan nə edir? Heç nə.

O özünü mənasız hiss etmişdi ilk aylar. Heç kimin ona ehtiyacı yox idi. İnsanlar onu görəndə üzlərini çevirirdilər. Yox, qorxudan yox - vərdişdən. Polis görəndə susursan, diqqət çəkməməyə çalışırsan, mövzunu dəyişirsən - bu artıq bir refleksdir. Refleksin itməsi vaxt tələb edir.

O özünü heç kim kimi hiss etmişdi. Heç kim olmaq ölməkdən pisdirdi. Ölüm son verir. Heç kim olmaq isə davam etdirir - sən varsan, amma yoxmuşsan kimi.

Ona görə bir şey etməyə başladı. Bacardığı şey. Təmir. Əvvəllər də bacarırdı, amma iş deyildi. Hobbisi idi. İndi isə iş oldu. Çünki iş lazım olana deyilir. Və təmir lazım idi.

Su kəməri sındı, o təmir etdi. Yol dağıldı, o düzəltdi. Qapı sınıq idi, o bərpa etdi. Əvvəlcə tək işləyirdi. Sonra biri kömək etdi. Sonra başqası. İndi komanda var idi.

İnsanların münasibəti dəyişdi ona qarşı. Artıq onu görəndə üzlərini çevirmirdilər. Əksinə, yaxınlaşırdılar. Salamlaşırdılar. Təşəkkür edirdilər. Bəziləri çay təklif edirdi. Bəziləri evə dəvət edirdi.

O dəyişməmişdi. İnsanlar dəyişmişdi. Yox, insanlar da dəyişməmişdi. Rolu dəyişmişdi. Əvvəl o, nəzarətçi idi. İndi isə

həllədicisi idi. Nəzarətçidən qorxursan. Həllədiciyə hörmət edirsən.

Hörmət qazanmaq qorxu yaratmaqdan çətindir. Amma daha dəyərlidir. Qorxu məcbur edir. Hörmət isə razılaşdırır. Və razılaşma daha güclüdür.

- Bizim üç nəfərə ehtiyacımız var, - dedi. - İki gün iş. Çətin deyil, amma vaxt aparır.

Üç nəfər əl qaldırdı. Fermer, dərzi və gənc qız. Gənc qız çox gənc idi, on altı, ya da on yeddi yaşında. Amma güclü idi və kömək etmək istəyirdi.

- Yaxşı, - dedi keçmiş polis. - Sabah səhər başlayırıq.

Başqa mövzu yol idi. Yol dağılmışdı. Yağış yuyub aparmışdı. Təmir olunmalı idi. Beş nəfər könüllü oldu. Həftə sonu işləyəcəkdilər.

Başqa mövzu çörək idi. Çörəkçi yorulmuşdu. Hər gün bişirmək ağırdır. Başqa biri öyrənməli idi. Bir qadın dedi ki, mən öyrənə bilərəm. Çörəkçi dedi ki, yaxşı, gəl sabah, öyrədərəm.

Hər problem üçün həll var idi. Hər həll üçün insan var idi. İnsanlar könüllü idi. Heç kim məcbur edilmirdi. Məcburiyyət yoxdur, çünki hakimiyyət yoxdur. Hakimiyyət yoxdursa, məcburiyyət də yoxdur. Sadəcə ehtiyac var və könüllülük.

Toplantı bitdi. İnsanlar dağıldı. Bəziləri birlikdə getdi. Çay içməyə, ya da sadəcə danışmağa. Danışmaq da vacibdir. Danışmaq bağ yaradır.

Poçt işçisi evə tərəf getdi. Yolda müəllimi gördü.

- Toplantıda idin? - soruşdu müəllim.
- Bəli, - dedi poçt işçisi.
- Nə düşünürsən?
- Düşünürəm ki, biz nəşə yeni şey yaradırıq.
- Nə yaradırıq?
- Bilmirəm. Amma əvvəlki kimi deyil. Fərqlidir.
- Yaxşı fərqlimi?
- Bilmirəm. Amma fərqlidir.

Müəllim gülümsədi:

- Sən dəyişmişən, - dedi.
- Mənmi?
- Bəli. Əvvəl susurdun. İndi danışırısan. Əvvəl tək gəzirdin. İndi insanlarla.
- Bəlkə, - dedi poçt işçisi. - Amma mən dəyişməmişəm. Sadəcə şərait dəyişib. Şərait insanı dəyişir.
- Yox, - dedi müəllim. - İnsan özünü dəyişir. Şərait yalnız imkan verir.

Poçt işçisi düşündü. Düz idi. Şərait imkandır. Amma imkandan istifadə etmək seçimdir. Və o seçib.

Evə çatanda tibb bacısı artıq gəlmişdi. Yorğun görünürdü, amma xoşbəxt yorğunluq. Yorğunluq iki cürdür: mənasız

yorğunluq və mənalı yorğunluq. Mənasız yorğunluq öldürür.
Mənalı yorğunluq dirçəldir.

- Necə keçdi? - soruşdu poçt işçisi.

- Yaxşı, - dedi tibb bacısı. - Otuz uşağı peyvənd etdik. Hamısı ağladı, amma heç biri qaçmadı. Cəsur uşaqlardır.

- Sən də cəsursan.

- Niyə?

- Çünki başqa şəhərdən gəldin. Heç kimi tanımadın. Amma qaldın.

- Qalmaq cəsurluq deyil. Qaçmamaq cəsurluqdur.

- Eyni şeydir.

- Yox. Qalmaq passivdir. Qaçmamaq aktivdir.

Poçt işçisi gülümsədi. Tibb bacısı fəlsəfəyə meylli idi. Bəlkə də, hər həkim fəlsəfəyə meyllidir. Çünki həkimlər ölümə üzləşir. Ölümə üzləşəndə fəlsəfə qaçılmazdır.

Axşam yeməyi hazırladılar. Birlikdə. Tibb bacısı tərəvəz doğradı, poçt işçisi bişirdi. Əvvəllər poçt işçisi pis bişirirdi. İndi yaxşı deyil, amma daha yaxşıdır. İrəliləyiş var.

Yedikdən sonra pəncərə önündə oturdular. Pəncərədə gül var idi. O gül hələ də yaşayırdı. Hər gün bir az daha böyüyürdü. Gülün böyüməsi yavaşdır, amma davamlıdır. İnsan da belə böyüməli: yavaş, amma davamlı.

- Mən düşünürəm, - dedi tibb bacısı, - biz möcüzə yaradırıq.

- Möcüzə?

- Bəli. Dövlət yoxdur, amma cəmiyyət var. Pul yoxdur, amma iqtisadiyyat var. Qanun yoxdur, amma ədalət var. Bu möcüzə deyilmi?

- Bəlkə, möcüzə deyil, - dedi poçt işçisi. - Bəlkə, həqiqətdir. Bəlkə, dövlət lazım deyildi. Bəlkə, pul lazım deyildi. Bəlkə, biz sadəcə inandığımız üçün onlar var idi.

- İnanc reallıq yaradır?

- Bəlkə də. Ya da reallıq inancdan asılıdır. Fərqi nədir?

Tibb bacısı güldü.

- Sən həqiqətən filosof olmalıydın.

- Xeyr. Mən poçt işçisiyəm. Və bu kifayətdir.

Susdular. Amma sükut ağır deyildi. Rahat idi. İki insan birgə susanda sükut onların arasında körpü olur.

- Mən xoşbəxtəm, - dedi tibb bacısı birdən.

Poçt işçisi ona baxdı. Tibb bacısının gözləri parlayırdı. İşıqdan, yoxsa xoşbəxtlikdən? Hər ikisi.

- Mən də, - dedi poçt işçisi.

Və bu çox sadə idi və çox dərin. Xoşbəxtlik mürəkkəb deyil. Xoşbəxtlik sadədir: yanında olan biri, paylaşılan yemək, açılan gül, gələcəyə ümid.

O gecə poçt işçisi yatmadan əvvəl düşündü:

“Doqquz ay əvvəl heç kim səs verməmişdi. Sistem yıxılmışdı. Hökumət getmişdi. Xaos gözlənilirdi.

Amma xaos gəlməmişdi.

Əksinə, quruluş gəlmişdi. Yeni quruluş. Struktursuz quruluş. İnsanlar özləri təşkil etmişdi. Heç kim başçılıq etmirdi, amma hər kəs töhfə verirdi.

Bu, utopiya deyildi. Çünki utopiyada problem olmur. Amma burada problem var idi. Hər gün yeni problem. Su problemi, yol problemi, yemək problemi. Amma hər problem üçün həll var idi. Çünki insanlar birlikdə həll edirdi.

Bu, anarxiya da deyildi. Çünki anarxiyada nizamsızlıq var. Amma burada nizamsızlıq yox idi. Nizamsız nizamlılıq var idi. Yazılmamış qaydalar, amma real qaydalar.

Bu nə idi?”

Cavabı bilmirdi.

Amma bilməli deyildi.

Bəzən cavab axtarmaq lazım deyil.

Bəzən sadəcə yaşamaq kifayətdir.

Və o, yaşayırdı.

İlk dəfə həqiqətən yaşayırdı.

Gözlərini yumdu və yuxuya getdi.

Sabah yeni gün olacaqdı.

Və o, sabahı gözləyirdi.

İlk dəfə.

Onuncu Ay

Həyat ritmə düşmüşdü. Mərkəzsiz ritm. Plansız plan.

Hər səhər insanlar qalxır, işlərinə gedirdi. Fermer əkirdi, həkim sağaldırdı, müəllim öyrədirdi, çörəkçi bişirirdi. Poçt işçisi məktub çatdırırdı. Tibb bacısı xəstələrə baxırdı. Dərzi tikirdi. Balıqçı balıq tuturdu.

Heç kim əmr vermirdi. Heç kim nəzarət etmirdi. Amma işlər görülürdü. Niyə? Ehtiyac var idi. Ehtiyac kifayətdir. Ehtiyac motivasiyadır, əmr yox.

Poçt işçisi meydanda müəllimi gördü. Müəllim oturmuşdu skamyada, əlində dəftər var idi. Nəsə yazırdı.

- Fərqi gördün? - dedi müəllim başını qaldırmadan.

- Nə fərq? - soruşdu poçt işçisi və yanına oturdu.

- İnsanlar artıq daha az danışır, daha çox edir.

- Bu yaxşıdır?

- Bilmirəm. Amma real görünür.

Həmin gün balıqçı sahildən qayıdanda əlində üç balıq var idi. Birini evə apardı, ikisini isə qonşulara verdi.

- Niyə özün hamısını özün yemirsən? - soruşdu qonşu.
- Çünki sabah da balıq tutacağam. Amma siz tutmursunuz.
- Bəs mən sənə nə verəcəyəm?
- Heç nə. Amma bir gün mənə lazım olan bir şey səndə ola bilər. O vaxt verərsən.
- Əgər verməsəm?

Balıqçı gülümsədi:

- Verəcəksən. Çünki hamımız bilirik ki, versək, alacağıq.

On birinci Ay

Xarici jurnalistlər yenidən gəldi.

Bu dəfə daha çox idilər. Kameralar, mikrofonlar, qeyd dəftərləri. Hamısı hazır idi - fəlakət, xaos, dağıntı çəkməyə.

Amma gördükləri fərqli idi.

Ada xaosda deyildi. İnsanlar işləyir, uşaqlar oyun oynayır, bazar işləyir. Balıqçılar balıq tutur, dərzi paltar tikir, fermer əkin əkir. Sanki heç nə dəyişməyib. Sanki hökumət heç vaxt olmayıb.

Jurnalistlərdən biri təəccüblə baxdı:

- Amma bu... normal görünür.

Operator başını tərpətdi:

- Normal olmamalıdır. Onların hökuməti yoxdur.

- Bəli, amma bax, insanlar gülür. Uşaqlar oynayır. Heç kim aclıq çəkmir.

- Bəlkə, bizdən gizlədirlər.

Onlar axtardılar. Çarəsizlik axtardılar, ümitsizlik axtardılar, dram axtardılar. Çünki xəbər dramdan yaranır. Xəbər normallıqdan yaranmır.

Jurnalistlərdən biri müəllimdən müsahibə aldı:

- Siz necə idarə olunursunuz?

- İdarə olunmuruq.

- Amma cəmiyyət işləyir.

- Bəli.

- Necə?

- Bilmirəm. Sadəcə işləyir.

Jurnalist qeydlərə baxdı. Sualları hazırlamışdı. Hamısı fəlakət haqqında idi, izzətlər haqqında, böhran haqqında.

- Amma sizin polisiniz, məhkəmənin, qanunlarınız yoxdur. Anarxiya deyilmi bu?

- Bəlkə. Amma anarxiya da bir düzəndir, sadəcə heç kim əmr vermir.

- Cinayət yoxdur?

- Var. Amma az. Çünki oğurlamaq üçün mülkiyyət lazımdır. Biz heç nəyə "mənim" demirik artıq.

- Amma bu qeyri-mümkündür. İnsanlar nəzarətsiz yaşaya bilməz.

- Nəzarət edən kim olmalıdır?

- Dövlət. Qanun. Sistem.

- Niyə?

Jurnalist cavab verə bilmədi. Çünki bu suala cavabı yox idi. Sadəcə inancı var idi. Və inanc cavab deyil.

Başqa jurnalist bazara getdi. Gördü ki, insanlar alış-veriş edir. Pul yoxdur, amma mübadilə var. Balıq əvəzinə çörək, çörək əvəzinə paltar, paltar əvəzinə dərman.

- Bəs qiymət necə müəyyənləşir? - soruşdu jurnalist.

- Müəyyənləşmir, - dedi satıcı. - Hər kəs nə lazımdırsa, götürür, nə verə bilirsə, verir.

- Bu ədalətli deyil. Bəziləri daha çox götürüb az verə bilər.

- Götürə bilər. Amma götürmür. Çünki sabah da olacaq. Başqa şeylərə də ehtiyac duyacaq. Və sabah başqası ona verəcək.

- Amma siz buna necə əmin olursunuz?

- Əmin deyilik. Sadəcə edirik.

Jurnalist qeydlərə yazdı: "Naiv idealizm. Davamlı ola bilməz."

Üçüncü jurnalist məktəbə getdi. Gördü ki, uşaqlar dərs keçir. Müəllim yoxdur, amma böyük uşaqlar kiçik uşaqlara öyrədir.

Bir az baxdı. Sonra yaxınlaşdı.

- Salam, - dedi.

- Salam, - dedi on dörd yaşlı oğlan.

- Mən jurnalistəm. Bir neçə sual verə bilərəmmi?

- Bəli.

Jurnalist qeyd dəftərini açdı.

- Burada nə edirsiniz?

- Öyrədirik.
- Kimlər?
- Biz. Böyük uşaqlar kiçiklərə.
- Müəllim yoxdur?
- Var. Amma indi burda deyil.
- Bəs kim sizə deyir, nə öyrətmək lazımdır?
- Heç kim.
- Özünüz qərara alırsınız?
- Bəli.
- Necə bilirsiniz, nə öyrətməli?
- Bildiyimizi öyrədirik.

Jurnalist qeydlərə baxdı. Sonra yenə soruşdu:

- Bəs kurikulum yoxdur? Proqram?
- Bilmirəm. Bəlkə, var. Bəlkə, yox.
- İmtahan verirsiniz?
- Xeyr.
- Qiymət alırsınız?
- Xeyr.
- Diplom?
- Xeyr.

Jurnalist dayandı. Qələmini barmağında fırlatdı.

- Onda niyə öyrənirsiniz?

- Bilmək üçün.

- Sadəcə bilmək üçün?

- Bəli.

Jurnalist gülümsədi. Təmkinli, amma kiçik gülümsəmə. Sanki uşaq şirin bir şey demişdi.

- Bu romantikdir, - dedi. - Amma dünya səndən sübut istəyəcək. Bilik sertifikatı sadəcə iddiadır. İddia isə heç kimi doyurmur.

Oğlan cavab vermədi. Sadəcə baxdı.

Jurnalist davam etdi:

- Bax, mən də bir vaxt belə düşünürdüm. Universitetə gedəndə düşünürdüm ki, bilmək üçün gedirəm. Amma sonra başa düşdüm. Mən kağız üçün gedirdim. Və doğru da etmişəm. Çünki indi o kağız məni qoruyur. O kağız deyir ki, mən jurnalistəm. O kağız olmasa, mən bu kameranın qarşısında dura bilməzdim.

- Niyə? - soruşdu oğlan.

- Çünki heç kim mənə inanmazdı.

- Amma sən indi də danışırısan. İndi də sual verirsən. Kağız burada nə rol oynayır?

Jurnalist dayandı. Sonra dedi:

- Kağız icazə verir. Kağız sübut edir ki, mənim buna haqqım var.

- Danışmaq üçün haqq lazımdır?

- Bəli. Peşəkar danışmaq üçün.

- Peşəkar nədir?

- Pullu. Və tanınan. Və...

O susdu. Çünki cavabı unudurdu.

Oğlan dedi:

- Əgər danışmaq üçün icazə lazımdırsa, deməli, danışmaq artıq azad deyil.

Jurnalist başa düşmədi. Çünki onun dünyasında hər şeyin səbəbi var idi. Məqsədi var idi. Əvəzi var idi. Sadəcə "bilmək üçün" kifayət deyildi.

O qeydlərinə baxdı. Öz diplomlarını xatırladı - iki universitet, beş sertifikat, on iki mükafat. Hamısı divarda asılı idi. Hamısı sübut idi ki, o bilir. Amma nə bilirdi? Bunu heç vaxt düşünməmişdi. Önemli olan bilmək deyildi. Önemli olan kağız idi. Kağızda yazılmış ad idi.

- Amma, - dedi jurnalist, - diplom olmadan kim sizə inanacaq? Kim biləcək ki, siz həqiqətən öyrənmisiniz?

Oğlan çiyynini çəkdi:

- Bildiyimi dediyim zaman biləcəklər. Əgər doğru desəm, inanacaqlar. Əgər yalan desəm, inanmayacaqlar. Kağızın bununla nə əlaqəsi var?

Jurnalist qeydlərə yazdı: "Naiv düşüncə. Real dünyada işləməz."

Amma sonra dayandı. Fikirləşdi. Öz həyatını xatırladı. Neçə il universitet? Dörd. Neçə il magistratura? İki. Neçə il təcrübə? On. Amma nə öyrənmişdi? Yazı yazmağı? Xeyr. Onu özü öyrənmişdi. Universitetdə öyrətdikləri nə idi? Sistem idi. Qaydalar idi. Necə diplom almaq, necə bal toplamaq, necə müəllimi razı salmaq. Biliyi necə əldə etmək deyil, biliyi necə sübut etmək.

Və bütün bu illər sonra nə qaldı? - Kağızlar. Divarda asılmış kağızlar. İnsanlar ona hörmət edirdimi bildiyi üçün? Xeyr. Hörmət edirdi, kağızları olduğu üçün. Əgər eyni şeyləri bilirsə, amma kağızları yoxdursa, heç kim dinləməzdi.

O, geri - oğlana baxdı:

- Amma gələcəkdə iş tapmalısən. Heç bir işəgötürən sənə diplomsuz işə götürməz.

- İşəgötürən nədir? - dedi oğlan.

- İnsan. Sənə iş verən insan.

- Niyə mənə iş versin?

- Çünki sən işləməlisən. Pul qazanmalısən.

- Burada pul yoxdur.

- Amma başqa yerlərdə var. Real dünyada var.

Oğlan fikirləşdi:

- Əgər real dünyada işləmək üçün kağız lazımdırsa, deməli, real dünya biliyə deyil, kağıza inanır. Deməli, real dünya real deyil.

Jurnalist əyildi. Oğlana baxdı. Üzündə qəribə ifadə var idi. Qəzəb yox idi. Təəccüb də yox idi. Yorgunluq var idi.

- Bilirsənmi nə deyirsən? - dedi jurnalist. - Sən deyirsən ki, mənim bütün həyatım yalandır. Mənim altı ilim, diplomlarım, işim, maaşım - hamısı yalandır. Sən deyirsən ki, mən boş-boşuna yaşamışam.

- Xeyr, - dedi oğlan. - Mən sadəcə deyirəm ki, kağız bilik deyil.

- Amma kağız lazımdır! - Jurnalistin səsi yüksəldi. - Mən altı il universitetdə oxudum ki, bir kağız alım. O kağız mənə icazə verir ki, mən indi sənə sual verim! Kağız olmasa, mənim bu kameranın qarşısında dayandığıma kim inanacaq? Sən biliyini sübut etməlisən! Başa düşürsənmi? Sübut etməlisən!

Oğlan sakitcə cavab verdi:

- Niyə?

- Çünki... çünki sistem belə qurulub!

- Kim qurub?

- İnsanlar!

- Niyə qurublar?

- Çünki... çünki nəzarət lazımdır. Əgər hər kəs "mən bilirəm" desə, xaos olar!

- Xaos nədir?

- Düzənsizlik. Qarma-qarışıqlıq.

Oğlan pəncərədən çölə baxdı:

- Bura düzənsizdir?

Jurnalist baxdı. Uşaqlar oyun oynayırdı. Böyüklər işləyirdi. Hamı sakit idi. Heç kim qışqırmırdı. Heç kim döyüşmürdü.

- Xeyr, - dedi jurnalist. - Amma bu fərqlidir.

- Niyə?

- Çünki... çünki...

O söz tapa bilmədi. Çünki söz yox idi. Sadəcə inanc var idi. O inanc ki, sistem lazımdır, struktur lazımdır, nəzarət lazımdır. Amma niyə? Heç kim bilmirdi. Sadəcə belə öyrədilmişdi. Və öyrədilənə inanmışdı.

Jurnalist qeydlərinə yazdı: "Uşaq suallar verir. Cavab yoxdur."

Operatora işarə etdi. Söndür. Sonra əyləşdi.

- Bax, - dedi, - mən səni anlamaq istəyirəm. Amma sən başa düşməlisən. Dünya belə işləmir. Dünyada sertifikat lazımdır, diplom lazımdır, dərəcə lazımdır. Sən bilə bilərsən, amma sübut etməlisən. Və sübut etmək üçün kağız lazımdır.

- Niyə? - dedi oğlan.

- Çünki... çünki...

O susdu. Uzun müddət susdu. Sonra əlavə etdi:

- Çünki mən də bilmirəm. Amma belə yaşayıram. Və başqa cür yaşamağı bilmirəm.

Oğlan başını tərpətdi:

- Onda sən də məhbussan.

- Nəyin məhbusu?

- Kağızların.

Jurnalist gülməyə çalışdı. Amma gülə bilmədi.

- Yaxşı, - dedi. - Deyək ki, sən böyüdü. Deyək ki, adanı tərk etdin. Deyək ki, başqa ölkəyə getdin. Orada səndən diplom istəyəcəklər. Nə edəcəksən?

- Getməyəcəyəm, - dedi oğlan.

- Bəlkə də, getməli olacaqsan.

- Niyə?

- Çünki, bəlkə, burada həyat çətin olacaq. Bəlkə, işləmək lazım olacaq.

- Burada da işləyirəm.

- Xeyr, pul üçün işləmək. Karyera üçün.

- Karyera nədir?

- İrəliləmək. Rütbə almaq. Müdir olmaq. Başçı olmaq.

- Niyə başçı olmaq lazımdır?
- Çünki... çünki bu uğurdur. Bu göstərir ki, sən dəyərlisən.
- Əgər mən indi də dəyərliyəmsə, niyə bunu sübut etməliyəm?

Jurnalist susdu. Sonra dedi:

- Sən haqlısan. Amma dünya səninlə razılaşmayacaq. Dünya deyəcək ki, sən heç nəsen. Çünki heç nəyin yoxdur.
- Mənim biliyim var, - dedi oğlan.
- Amma bunu sübut edə bilməzsən.
- Dediym zaman sübut olacaq.
- Xeyr. Çünki səni dinləməyəcəklər. Səndə diplom yoxdur. Rütbə yoxdur. Ad yoxdur. Ona görə səsinə eşitməyəcəklər.

Oğlan bir az fikirləşdi. Sonra dedi:

- Deməli, dünya məni eşitmir, çünki mənim adım yoxdur. Amma adım olsa, məni eşidəcəklər, amma mən olmayacağam. Çünki mən olmayacağam - ad olacaq. Və ad məndən önəmli olacaq. Doğrudur?
- Bəli, - dedi jurnalist. - Təəssüf ki, doğrudur.
- Onda dünya absurddur.
- Bəli. Dünya absurddur.

Jurnalist getdi. Amma qeydlərini atmadı. Evə qayıdanda divarına baxdı. Diplomları, sertifikatları, mükafatları gördü.

Hamısı orada idi. Hamısı sübut edirdi ki, o nəşə idi. Amma nə idi? Əgər bunları götürsələr, nə qalardı?

O bilmirdi. Və bu, ən qorxunc şey idi.

Dördüncü jurnalist xəstəxanaya getdi. Həkim orada idi, amma sığorta şirkəti yox idi, ödəniş yox idi.

- Siz pulsuz müalicə edirsiniz? - soruşdu jurnalist.

- Pul yoxdur, - dedi həkim. - Ona görə pulsuz da deyil. Sadəcə müalicə edirik.

- Amma siz necə yaşayırsınız? Maaş yoxdur.

- Var. Xəstələr verir. Biri yumurta gətirir, biri balıq, biri paltar tikir. Mən onlara baxıram onlar mənə baxır.

- Bu primitiv deyilmi?

- Bəlkə də. Amma işləyir.

Jurnalist qeydlərə yazdı: "Barter sistemi. Orta əsrlərə qayıdış. Təəssüflü."

Axşam jurnalistlər yığışdılar. Hamısı çaşqın və təəccüblü idi.

- Onlar bədbəxt görünür, - dedi biri.

- Görünməməsi demək deyil ki, deyillər, - dedi başqası.

- Amma mən heç bir ağlayan görmədim.

- Bəlkə, ağlamağı unudublar?

- Yoxsa ağlamaq üçün səbəb yoxdur?

Hamısı susdu. Çünki bu fikir qorxunc idi. Əgər insanlar systemsiz, pulsuz, qanunsuz da xoşbəxt ola bilirsə, deməli, bütün dünya yalan idi. Deməli, sistemlər lazımsız idi. Deməli, onların işləri, maaşları, statusları - hamısı absurd idi.

Reportaj yayımlandı. Dünya şoka düşdü. Bəziləri dedi: "Bu mümkün deyil." Bəziləri dedi: "Biz də belə edək."

Amma heç kim başa düşmədi. Başa düşmək üçün yaşamaq lazımdır. Və yaşamaq üçün heç kim olmaq.

Ekspertlər müzakirə etdi.

- Bu sosial eksperimentdir, - dedi bir professor.
- Xeyr, bu uğursuz dövlətin nümunəsidir, - dedi iqtisadçı.
- Xeyr, bu utopik anarxizmdir, - dedi siyasətçi.

Hamısı haqlı idi. Və hamısı səhv idi.

Çünki ada nə eksperiment idi, nə uğursuzluq, nə də utopiya. Ada sadəcə ada idi. İnsanlar burada sadəcə yaşayırdı. Heç bir ideologiya olmadan, heç bir sistem olmadan, heç bir böyük fikir olmadan. Sadəcə yaşamaq. Və bu, ən qorxunc həqiqət idi.

Qorxunc, çünki əgər yaşamaq bu qədər sadədirsə, deməli, bütün mürəkkəb sistemlər yalan idi. Bütün qanunlar, qaydalar, idarələr, strukturlar - hamısı insanların özləri üçün yaratdığı məngənə idi. Və indi ada göstərirdi ki, məngənə olmadan da yaşamaq mümkündür.

Jurnalistlər getdi. Amma sual qaldı: “Onlar niyə normal yaşayır?” Və bu sual cavabsız qaldı. Çünki cavab çox sadə idi və sadəlik qəbul edilməsi ən çətin şeydir.

Bir İl Sonra

Bir il tamam oldu. Yoxsa iki il? Vaxt mənasını itirmişdi.

Ada yaşayırdı. İnsanlar yaşayırdı. Bəziləri doğulurdu. Bəziləri ölürdü. Heç kim icazə istəmirdi. Heç kim icazə vermirdi. Heç kim kağız doldurmurdu. Hər şey sadəcə baş verirdi.

İnsanlar işlərini görürdü. Hər kəs nə bacarırdısa, onu edirdi. Heç kim soruşmurdu: "Bunun əvəzi nədir?" Heç kim dəyişdirmirdi: "Mənə nə lazımdır?" Sadəcə edirdi. Və bu kifayət idi.

Bir qadın səhərlər çörək bişirirdi. Bunu heç kim ona tapşırmamışdı. Sadəcə bişirib qapının önünə qoyurdu. Axşam gələndə qab boş olurdu. Arada bu qaba iki yumurta qoyulmuş olurdu. Yaxud bir parça qurudulmuş ət. Arada bir kisə un. Yaxud heç nə. Heç fərq etmirdi. Çünki o, çörək bişirirdi, amma qarşılığında nəsə almaq üçün deyil. Sadəcə bişirirdi.

Bir kişi həftədə bir dəfə evləri təmizləyirdi. Onu heç kim çağırmamışdı. Sadəcə gedib təmizləyirdi. Çünki o, bunu bacarırdı. Bəzən ev sahibi evdə olurdu, bəzən olmurdu. Bəzən təşəkkür edirdi, bəzən etmirdi. Kişi də heç nə deməzdi. Sadəcə təmizləyib gedərdi.

Bir uşaq hər gün su daşıyırdı. Çəşmədən evlərə. Heç kim deməmişdi ki, bu sənin vəzifəndir. Sadəcə bir gün başlamışdı

və davam etdirirdi. Bəzən kimsə ona çörək verirdi. Bəzən heç nə. Uşaq su daşımağa davam edirdi. Çünki su lazım idi. Və o, daşıya bilirdi. Deməli, daşımalı idi.

Bir gün poçt işçisi müəllimi gördü.

- Sən hələ buradasanmı? - soruşdu müəllim.

- Bəli. Sən hələ sağsan?

- Bilmirəm. Bəlkə də, ölmüşəm və unutmuşam.

- Ölsəydin, xatırlayardın.

- Düzdür.

İkisi dayandı və səssizliyə baxdı. Səssizlik də bir mənzərə idi.

- Bilirsənmi, - dedi müəllim, - mən düşünürəm ki, o gün heç kim səs verməyəndə biz bir şey kəşf etdik.

- Nəyi?

- Kəşf etdik ki, seçim özü yalandır. Biz heç vaxt seçmirmişik. Sadəcə seçdiyimizi düşünürmüşük. Amma, əslində, biz hər gün seçirik. Hər an seçirik. Sabah nə edəcəyimizi, kimə kömək edəcəyimizi, hansı sözü deyəcəyimizi. Bunlar seçimdir. Amma bunun üçün kağız lazım deyil, qutu lazım deyil.

Poçt işçisi düşündü.

- Amma insanlar deyirdi ki, seçim vacibdir. Onlar üçün bu, bir növ azadlıq idi.

- Onlar təsdiq istəyirdilər. İstəyirdilər ki, kimsə deyər: siz doğru edirsiniz, siz düzgün yaşayırsınız, siz ədalətlisiniz. Amma bunu söyləyəcək heç kim yoxdur. Ona görə özümüz söyləməliyik. Ya da heç söyləməməliyik.

Poçt işçisi başını tərpətdi.

- Bəlkə də, sən haqlısan. Amma mən hələ də bilmirəm ki, həmin gün səs vermişəmmi, yoxsa yox.

- Fərqi varmı?

- Yox.

- Onda niyə düşünürsən?

- Çünki düşünmək də bir işdir.

Müəllim güldü.

- Biz heç vaxt dəyişməyəcəyik, elə deyilmi?

- Yox. Amma dəyişmək də lazım deyil.

Müəllim getdi. Poçt işçisi qaldı. Bir zərf gördü. Üstündə öz adı yazılı idi. Açdı. İçində bir cümlə var idi:

"Heç kim seçilməsə də, həyat davam edir."

Kimin yazdığını bilmirdi. Bəlkə, özü yazmışdı. Bəlkə, heç kim yazmamışdı və hərflər özləri əmələ gəlmişdi.

Məktubu oxudu. Sonra cibinə qoydu. Bəlkə, saxlayacaqdı. Bəlkə, itirəcəkdı. Fərq etmirdi.

Gecə müəllim evində oturdu. Təklidə. Amma təklik artıq qorxunc deyildi. Təklik sadəcə hal idi.

Düşündü: “Əvvəllər insanlar deyərdilər ki, biz seçirik və bu bizi azad edir. Amma, əslində, seçim bizi məhbus edirdi. Çünki seçim deməkdir ki, həmişə iki variant var. Doğru və ya yanlış. Yaxşı və ya pis. A və ya B. Amma həqiqət budur ki, həyat variantlardan ibarət deyil. Həyat sadəcə baş verir. Və biz sadəcə yaşayırıq.

O gün heç kim səs verməyəndə, hamı qorxmışdu. Düşünmüşdülər ki, xaos olacaq. Amma xaos olmadı. Çünki xaos ancaq qaydaların olduğu yerdə mümkündür. Qayda olmayanda - sadəcə həyat var.”

İndi insanlar seçmirdi. Amma qərar qəbul edirdi. Hər gün, hər saat, hər dəqiqə. Kiçik qərarlar. Sabah nə edəcəyəm? Bu gün kimə kömək edəcəyəm? Bu axşam nə düşünəcəyəm? Bu qərarlar heç kim tərəfindən görülmürdü. Heç kim tərəfindən sayılmırdı. Amma real idi. Və həyatı dəyişdirirdi...

Ertəsi gün bir qadın poçta gəldi.

- Məktub göndərmək istəyirəm, - dedi.

- Kimə?

- Özümə.

- Niyə özünə?

- Çünki unutmaq istəmirəm.

- Nəyi?

- Ki, bir vaxt biz seçim gözləyirdik. İndi isə yaşayırıq.

Poçt işçisi məktubu götürdü. Ünvan yox idi. Sadəcə: "Özümə."

Məktubu çantaya qoydu. Bəlkə, çatdıracaqdı. Bəlkə, çatdırmayacaqdı. Bəlkə, qadın özü unudacaqdı ki, göndərib. Fərq etməirdi.

Çünki məktub əslində mesaj deyildi. Məktub xatirə idi. Və xatirə yadda qalmaq üçün deyil, yaşanmaq üçün var idi.

Həftələr keçdi. Aylar keçdi. İnsanlar yaşamağa davam etdi.

Bəzən kimsə soruşurdu:

- Biz nə vaxt yenidən seçki keçirəcəyik?

- Bilmirəm.

- Amma keçirməliyik, elə deyilmi?

- Niyə?

- Çünki... çünki belə edir hər kəs.

- Hər kəs kim?

- Başqa yerlər. Başqa ölkələr.

- Onlar da bilmirlər niyə edirlər.

Sonra həmin adam gedirdi. Bəlkə, razılaşırdı. Bəlkə, yox.

Amma heç kəs zorla inandırmırdı. Çünki inandırmaq da bir növ hakimiyyət idi. Və hakimiyyət artıq yox idi.

Müəllim bir gün meydanda dayandı. Heç kim yox idi. Amma danışdı:

- Biz düşünürdük ki, seçim edirik və bu bizi insan edir. Amma, əslində, insan olmaq seçim etmək deyil. İnsan olmaq yaşamaqdır. Hər gün oyanmaq, işləmək, yemək, yatmaqdır. Sadə şeylər. Və bu sadə şeylər heç bir kağız, heç bir qutu, heç bir səs tələb etmir.

Heç kim eşitmədi. Yaxud eşitdi, amma cavab vermədi. Fərq etmirdi. Çünki söz deyilmək üçün var idi, eşidilmək üçün deyil.

Müəllim evə qayıtdı. Yolda bir uşaq gördü. Su daşıyırdı.

- Sənə kömək edimmi? - dedi müəllim.

- Yox, - dedi uşaq. - Amma təşəkkür edirəm.

- Niyə kömək istəmirsən?

- Çünki mən edə bilirəm. Edə biləcəyim şeyi başqasından istəmək öz varlığını zəiflətməkdir.

Müəllim dayandı. Uşaq getdi. Su daşımağa davam etdi.

Və müəllim başa düşdü: həyat indi daha sadə idi. Çünki mürəkkəb edən şey qurum idi, struktur idi, qayda idi. Bunlar yoxdursa, sadəcə insanlar qalırdı. Və insanlar kifayət idi.

Yeni Hökumət

İl sonunda - ya da əvvəlində, bu çox da vacib deyil - paytaxtdan xəbər gəldi.

Yeni hökumət formalaşdı. Seçki olmalıdır. Legitimlik bərpa edilməlidir. Xalq danışmalıdır.

Köhnə hökumətin vitse-prezidenti və müxalifətin lideri də oradaydı. Başqaları da. Hamısı lazım idi, çünki qanunda belə yazılmışdı. Qanun əsasdır.

Dini lider də danışdı. Yenə hökumətin tərəfində idi. O, həmişə hökumətin tərəfində idi. Çünki hökumət olmalı idi. Bu, tanrının iradəsi idi. O isə tanrının təmsilçisi. Onun sözü tanrının sözü idi.

Amma ada susdu.

Poçta gələn rəsmi məktubları poçt işçisi oxumadı. Sadəcə qutuya yığdı.

Heç kim soruşmadı: Rəsmi məktublar haradadır?

Buna baxmayaraq seçki elan edildi.

Lövhələr asıldı. Namizədlərin adları yazıldı. Tarix təyin olundu.

Lövhələri asacaq adam yox idi, hökumət özü adam göndərdi.

Gəldilər, asdılar, getdilər. Heç kim baxmadı.

Seçki günü yaxınlaşdıqca ada daha da sakitləşdi.

İnsanlar işlərini görürdülər.

Fermer əkirdi. Həkim sağaldırdı. Çörəkçi bişirirdi.

Heç kim seçkidən danışmırdı. Çünki seçki onların həyatına aid deyildi.

Əslində, hökumət dedikləri şey çoxdan belə qurulmuşdu.

Əvvəl güclü olan hökm edirdi. Sonra bu, söz oldu. Söz qanuna çevrildi.

Qanun yazıldı, imzalar atıldı, möhürlər vuruldu.

Sanki nəyisə təsdiqləyirdilər. Amma nəyi - heç kim bilmirdi.

Yeni hökumət də eyni şeyi etdi.

Masa arxasında oturdular, qərar verdilər - kim nə deməlidir, kim harada dayanmalıdır, kim xalqa müraciət etməlidir. Plan vardı, xalq yox idi. Amma bu, problem deyildi. Çünki hökumət xalqın yoxluğunda mövcud olurdu.

Bütün hökumətlər belə yaranır: Əvvəl “xalq üçün”, sonra “xalq adından”, sonda isə “xalqsız”. Ən vacibi görünməkdir. Hökumət görünməlidir ki, dövlət var olsun. Dövlət var olmalıdır ki, insanlar sakitləşsin. İnsanlar sakitləşməlidir ki, heç nə dəyişməsin.

Beləcə, hər şey yerində idi.

Yalnız yerin özü yox idi.

Seçki günü

Seçki günü gəldi. Səhər günəş çıxmamış səsvermə məntəqəsi açıldı. Taxta masa, boz stullar, tavan lampasının solğun işığı - hər şey qaydaya uyğun idi. Divarda dövlət gerbi asılmışdı, altında “Səs vermək vətəndaş borcudur!” yazılmış plakat. Plakat köhnə idi, küncündən qopmuşdu, amma hələ də öz yerində idi.

Hökumətin göndərdiyi yerli müşahidəçilər ilk gələnlər oldu. Onlar diqqətlə ətrafa baxdılar, qutunu ortalığa qoydular, bülletenləri düzüb siyahıları yoxladılar. Siyahıda çox ad var idi, amma onlardan heç birini tanımırdılar. Sonra xarici müşahidəçilər gəldi. Beş nəfər idilər, qeyri-müəyyən aksentlə danışirdilər. Məqsədləri sadə idi: baxmaq, qeyd etmək, təsdiqləmək. Onlardan biri soruşdu: “Xalq haradadır?” Digəri sakit cavab verdi: “Ola bilsin, gəlirlər. Demokratik proses belədir.”

Saat doqquz oldu. Heç kim gəlmədi. On oldu. Hələ də sakitlik. Qutunun üstündəki möhür tozlandı. On iki tamamda qapı açıldı. Poçt işçisi idi. Hər gün eyni marşrut, eyni addımlar, eyni sifət. İçəri girdi, müşahidəçilərə baxdı və soruşdu: “Nə qədər gözləyəcəksiniz?” Cavab verdilər: “Axşam səkkizə qədər.” Poçt işçisi çiyinlərini çəkdi: “Heç kim gəlməyəcək,” - dedi.

“Haradan bilirsən?” - deyə soruşdular. Cavab verdi: “Çünki artıq heç kimə ehtiyac yoxdur.”

O, səs bülleteni götürdü. Adlara baxdı - tanımadığı adlar. Tanımaq da istəmədi.

Qələmini çıxarıb üstünə bir söz yazdı: “Heç kim.”

Bülleteni qatladı, qutuya atdı və çıxdı. Müşahidəçilər baxışdılar. Onlardan biri dedi: “Xalq öz iradəsini ifadə etdi.” O biri başını tərpətdi. “Ən azından biri gəldi. Bu, prosesin başladığını göstərir.”

Axşam yaxınlaşdıqca səssizlik daha da dərinləşdi. Səkkizə qədər daha iki nəfər gəldi: biri müəllim, biri balıqçı. Hər ikisi sükut içində eyni şeyi etdi. Bülletenə “Heç kim” yazdı və qutuya atdı. Nə bir şey dedilər, nə də soruşdular.

Gün batanda qutu açıldı. Üç bülleten. Hamısında eyni söz. Müşahidəçilər susdu. Xarici müşahidəçilər isə gülümsəyərək şəkil çəkdi. Sonra rəsmi protokol yazıldı: “İştirak faizi - 0.16%. Qalib - Heç kim.”

Nəticə paytaxta çatanda hökumət yenə şoka düşdü.

Səhər tezdən xəbəri gətirən kuryer tələsirdi, amma otaqdakı sükut onun addımlarını uddu. Qapı açıldı, nazirlər, məsləhətçilər, mətbuat katibləri eyni anda başlarını qaldırdılar. Zərf masanın üstünə qoyuldu. Baş nazir onu diqqətlə açdı, içindəki kağızı çıxardı, bir anlıq gözlərini sıxdı, sonra ucadan oxudu:

- İştirak faizi - 0.16%. Qalib - Heç kim.

Sanki otaqdakı hava birdən çəkildi. Kimsə qəhqəhə çəkmək istədi, amma bacarmadı. Başqası pıçıltıyla dedi:

- Bu, zarafat olmalıdır...

Nazir kreslosundan qalxıb qəzəblə stola vurdu:

- Onlar dəli olublar! Bütün prosedur, bütün hazırlıq - hamısı boşa?!

Otağın küncündə duran, çoxdan danışmayan bir müşavir asta səslə dedi:

- Yox... onlar sadəcə bizə ehtiyac duymurlar.

Hamı ona tərəf çevrildi. Cümlə o qədər sakit, o qədər dəqiq səslənmişdi ki, heç kim cavab vermədi. Bir neçə saniyəlik pauzadan sonra baş nazir pəncərəyə tərəf gedib aşağı baxdı. Aşağıda insanlar adi işlərini görürdü - avtobuslar, satıcılar, məktəb uşaqları. Həyat davam edirdi. Sanki heç nə olmamışdı.

- Bəs biz nə edəcəyik? - deyə soruşdu.

- Heç nə, - cavab gəldi. - Çünki edəcək bir şeyimiz yoxdur.

Mətbuat xidmətinə göstəriş verildi ki, açıqlama gecikdirilsin. Amma xəbərlər çoxdan yayılmışdı. Xarici agentliklər “Heç kim qalib gəldi!” başlıqları ilə çıxışlar verdi. Analitiklər “siyasi eksperiment”, “demokratik paradoks” kimi terminlər uydurdular. Paytaxt küçələrində insanlar bu haqda danışır, amma çoxu gülümsəyərək, bir növ rahatlıqla.

Poçt işçisi seçkidən sonra evə qayıtdı. Çay dəmlədi və oturdu. Düşündü: "Biz nə etdik?" Cavab verdi özünə: "Heç nə. Sadəcə yaşamağa davam etdik." Və bu kifayət idi.

İllər keçdi. Ya da aylar. Ya da bir gecə - gözlənilən bir şey olmayanda vaxt öz mənasını itirir. Ada yaşamağa davam etdi. İnsanlar doğuldu, böyüdü, öldü. Dövlət hələ də yox idi. Xarici dünya müşahidə edirdi. Bəziləri gəldi, gördü və qayıtdı. "Onlar fərqli yaşayırlar," - deyirdilər. Amma necə fərqli olduqlarını izah edə bilmirdilər.

Poçt işçisi qocaldı, amma hələ də hər səhər poçta gedirdi. Müəllim də qocaldı, amma hələ də danışdı. Balıqçı öldü, məzarının üstünə tək bir söz yazıldı: "Tor toxudu." Yeni nəsil böyüdü. Onlar dövlət görməmişdilər, polis tanımırdılar, hakimiyyətdən qorxmurdular. Sadəcə bilirdilər ki, lazım olanı etsən, lazım olan gələr. Bu, qanun deyildi. Vərdiş idi. Və vərdiş qanundan daha güclüdür.

Bir gün - hansı gün olduğu məlum deyil - poçt işçisi son məktubunu daşıdı. Zərfin üzərində ünvan yox idi. Möhür yox idi. Sadəcə bir cümlə: "Hələ burdasan?" Açdı. İçində bir vərəq var idi. Üzərində yazılmışdı: "Səs qutusu boş qaldı. Amma boşluq da bir cavabdır."

Kim yazmışdı? Bilmirdi. Bəlkə, özü yazmışdı çox illər əvvəl və unutmuşdu. Bəlkə, heç kim yazmamışdı və sözlər özləri meydana gəlmişdi. Fərqi yox idi. Məktubu cibinə qoydu və evə

qayıtdı. Küçədə həyat davam edirdi. Uşaqlar, qadınlar, kişilər - hərəsi bir işlə məşğul idi. Heç kim idarə etmirdi onları. Amma hər şey işləyirdi. Çünki idarə etmək heç vaxt lazım olmamışdı. Sadəcə yaşamaq kifayət idi.

Gecə yatağında uzananda düşündü: “Biz kim idik?” Cavab tapmadı. Amma bilirdi ki, cavab tapılmayacaq. Çünki biz heç kim idik. Və heç kim olmaq... bəlkə də, ən böyük seçim idi. Səs qutusu boş qaldı. Amma boşluğun içində daha çox səs vardı.

Deyilənə görə, ada hələ də dənizdədir, ya da dəniz adanın ətrafındadır. Bunu müzakirə etmək olar, amma nə fərqi var ki? Onsuz da sözlər bizim yüklədiyimiz mənalardan ibarət deyilmi? Adanın dənizin ortasında olması, yoxsa dənizin adanın ətrafında olması - yalnız baxış bucağına görə dəyişən bir fikir deyilmi?

Dünya adanı, adada yaşayanları, adada yaşayanları unudub. Amma kim bilir, bəlkə, hələ də oradadırlar.

Bunu heç zaman bilməyəcəyik və, əslində, heç bilmək də lazım deyil.

— SON —